

Едиција

Директор
ДРАГАН ТОДОРОВИЋ

Главна уредница
РАДМИЛА ГИКИЋ ПЕТРОВИЋ

Техничка уредница
ЉИЉАНА ВИШЊИЋ-МЛИНАРЕВИЋ

НАТАЛИЈА ЛУДОШКИ

КЊИЖЕВНА ОГЛЕДАЊА
МЛАДЕНА ЛЕСКОВЦА

НАД ПИСЦИМА САВРЕМЕНИЦИМА

ПОСРЕДАН ГОВОР О СЕБИ

Литерарно обликујући фактографску грађу, Младен Лесковац сврстао се међу најбоље представнике војвођанске књижевне есејистике. Истраживачку пажњу посветио је баштини завичајног, панонског простора, окренут писцима 18. и 19. столећа. Ерудита, књижевне појаве сагледавао је у широком културно-историјском контексту. Не претендујући на синтезу, усмерен на детаљ, вођен сопственим афинитетима, полазио је, готово без изузетка, од сопствених открића. Иако ће рећи да ради без неког унапред утврђеног плана и реда, његов разноврстан опус јединственим чине одређене, данас ретке, карактеристике. Најпре, однос према литератури која за њега није само област стварања, већ начин мишљења; отуд један крајње личан, страствен, афективан однос према писцима и књижевним појавама. Већ сама његова тврдња да се бавио искључиво темама које су га заиста интересовале поткрепљује тезу о Лесковцу истраживачу који се на својеврсни начин учитава у дела „својих” писаца, односно, говорећи о другима посредно говори о себи.¹

¹ О књижевноисториографском методу Младена Лесковца Драгиша Живковић бележи: „Шта је то, какав је то вез којим је остварена ова жива слика из наше књижевне прошлости?! Лесковац то ради са страшћу и са уживањем (’Никада нисам радио нешто што не бих волео или што бих морао’ – рекао ми је једном).”

То препознавање у другом, сродном, односи се колико на персоналне, толико и колективне релације. Осим препознавања извесних аспеката своје личности у појединим ауторима, Младен Лесковац исказује припадност и саживљеност и с делом српског етноса. Оним његовим делом који је, доселивши се у Угарску и дошавши у контакт с другим народима, отворио перспективу развоја српске књижевности у новом, грађанском духу. О томе уверљиво сведоче његова *Анџологија стијарије српске њоезије* и антологија *Бећарац*, којима је указао на до тада неоткривене и неадекватно вредноване делове српског књижевног наслеђа. Препознавање у другом, сродном, темељно је својство Лесковчевог рукописа. Иако поуздан истраживач, књижевноисторијске увиде Лесковац не саопштава у форми безличних научних студија. Његовој мисли одговара есејистички проседе који рачуна на ерудицију али и снажну ауторску персоналност. Самосвестан, на удео личног, исповедног, посредног говора о себи као есенцијалног својства свога рукописа² указао је Лесковац у аутопоетичком есеју „Белешка у Црвеној свесци” (1951) у којем излаже планове у вези с радом на књизи о Јовану Јовановићу Змају. „То је лирски есеј, какав не постоји у нашој сиромашној књижевности: ја ту говорим колико о Змају толико и о себи, чак Змаја доводим у своју собу, у поноћ и разговарамо...”³ Док неки наговештавају: „Није ли говор

Видети: „Младен Лесковац као књижевни историчар”, *Лейопис Мајице српске*, год. 150, књ. 414, св. 4, (октобар) 1974, стр. 333.

² „Према томе, читаоче, ја лично сам предмет своје књиге”, казује већ Монтењ свестан ауторефлексивности својствене есејистичком проседеу (*Оледи*, Београд, 1999, стр. 5).

³ Из писма Младена Лесковца Тодору Манојловићу од 4. фебруара 1951. (Видети: Миливој Ненин, „Сачувана писма Тодора Манојловића и Младена Лесковца”, *Случајна књија. Колаж о То-*

историчара, за најбијинијеї Лесковца, обећање ової йосредної говора о себи, па су други, али и сама историјска перспектива, која је ту неодвојива од њих, својеврсна форма овога ванредно посреднога говора о себи?”⁴ други су децидни у ставу да „Унутрашњи портрет Младена Лесковца ваља тражити, и изванредно је, у ономе што као вредност или недостатак налази у књижевним портретима о другом”⁵ Уосталом, и сама „природа књижевног посла је таква да је писцу готово немогуће сликати другога а да при том не да и сам свој портрет, или бар неку црту од њега. Дајући друге, ми се одајемо”, сматрао је и Иво Андрић.⁶

Тако је и Лесковац, пишући о знаним и незнаним ствараоцима, (раз)откривао себе, своја стваралачка и

гору Манојловићу, Зрењанин, 2006, стр. 177.)

⁴ Најбоље се то својство Лесковчеве есејистике, сматра Радомир Константиновић, уочава у односу овог аутора према Змају. „Књига о Змају, о којој Лесковац није престао да сања, имала би да буде нека врста такве његове књиге о себи: ’Та књига за мене није више само Змај: све је више, и све више ће бивати и ја, и ја. И део мене биће у њој. Биће лепо. Биће тешко. Биће опасно.’ Не постоји ’само Змај’, јер не постоји нико ’по себи’, изван односа са мном, и због тога ’биће лепо’, ’биће опасно’: постоји само потенцијални Змај, који је обећан, али који се непрестано ствара. Због тога ту и не може све да се сведе на знање, или на документа, у којима су чињенице, и то не једино због тога што су документа суштински проблематична, него зато што је истина оно што тек треба да се открије, оно што није само дело знања, него и дело незнања, или онога што Лесковац, у белешци о својој сањарији о Змају, назива ’напором доживљаја’, ’неизвесношћу’.” (Видети: „Младен Лесковац”, *Биће и језик*, књ. 4, Београд – Нови Сад, 1983, стр. 359.)

⁵ Давид Кеџман, „Огледање по Доситеју – О Младену Лесковцу поводом стогодишњице рођења”, *Луча*, Суботица, год. 14, бр. 4, 2005, стр. 34.

⁶ „Љуба Ненадовић о Његошу у Италији”, *Уметник и његово дело*, Београд, 1977, стр. 42.

људска начела. Стога су најубедљивији они Лесковчеви књижевнокритички огледи у којима је скицирао портрете писаца према којима је осећао предилекцију (Доситеја Обрадовића, Лукијана Мушицког, Јована Стерије Поповића, Вука Карацића, Јована Јовановића Змаја, Лазе Костића, Стевана Сремца, Тихомира Остојића, Васе Стајића).

Један од врхунских портретиста у српској књижевности, поуздана сведочанства остварио је о делима писаца с којима је био не само у професионалним већ и пријатељским везама. И методски и жанровски, најприкладније је ове портрете с елементима дескрипције али и недвосмисленим аксиолошким судом окарактерисати као особене мемоарске есеје у којима се преплићу успомене, утисци и критичке оцене о писцу и његовом делу. У неколико својих есеја, у основи портрета, о чему казују већ наслови (о Ненаду Митрову, Жарку Васиљевићу, Исидори Секулић, Вељку Петровићу), Лесковац, веома директно, експонира и своје лично, ауторско ја.

Дакако, Лесковац о својим пријатељима писцима не пише из некаквих интимних разлога, личног обзира, пијетета. О Ненаду Митрову, на пример, објавиће само портретски есеј – „Сећање на Ненада Митрова” (1946). Приређен, Лесковчев избор Митровљевих дела, похрањен у Матици српској, неће угледати светло дана.⁷ Уз песме, уредно су откуцане белешке, „изузев једне која се, за разлику од осталих, не тиче приређивачког

⁷ „Пуне преграде Ненадових рукописа поверили смо М. Лесковцу да их чува и среди. Он је то током окупације и учинио. Пет књига до сад нештампаних песама Ненада Митрова у редакцији Младена Лесковца спремно је за штампу. Ми смо се тада заветовали да ћемо после ослобођења издати Ненадова дела”, сведочи Богдан Чиплић („Сећање на Ненада Митрова”, *Лейойис Мајице српске*, 1951, књ. 368, св. 1–2, 105).

концепта, већ приређивачевих осећања, а коју је, зеленом оловком на комадићу папира, исписао својим ситним а читким рукописом и уденоу у збирку *Суморни заноси*: 'Ја не волим ову поезију, не; и вероватно да нисам лично познавао Ненада Митрова, и волео га, не бих писао о њој, или бих писао негативно. Али...' У потпису: 'М. Ј.' Ова белешка открива дирљив покушај да се ублажи сукоб уметничких и људских разлога; можда ће она бити један од кључева у рукама будућих Лесковчевих биографа, али у овом часу њен је задатак тек да читаоцу предочи Лесковчев леп и обзиран рукопис...", пише Јудита Шалго.⁸

Вредна су то сведочанства колико за биографе, толико и истраживаче дела Младена Лесковца. Његови есеји о писцима савременицима – често сродницима, каткад узорима – најнепосредније и непатворено казују о његовом литерарном укусу и читалачком сензибилитету. У тим текстовима откривају се битне поетичке константе и поуздани вредносни аршини Младена Лесковца.

⁸ Видети: *Пуџ у Биробицан*, Београд, 1997, стр. 41–42.

УЧИТЕЉ И УЗОР

Васа Стајић

Значајан утицај на професионално профилисање Младена Лесковца, што непосредно, што посредно, извршило је неколико личности: Васа Стајић, Павле Поповић, Тихомир Остојић, Станоје Станојевић. Делатност све четворице Лесковчевих узора, каткад ментора, паралелно се одвијала на два колосека – у педагошком раду и на научном пољу. Сви они, па и Лесковац касније, свој рад и ангажман доживљавали су и као националну мисију спроводећи је једнако кроз педагошку и друштвену делатност.

Стасајући покрај врских интелектуалаца, Младен Лесковац је посебан пијетет исказивао према Васи Стајићу. Потврду своје младићке фасцинираности његовом харизматичном појавом Лесковац исповеда у тексту „Реализам Васе Стајића” датираном 1938. године. О том првом сусрету, који се збио школске 1922/23. године, Стајићев следбеник пише: „Био сам сомборски гимназист када је Стајић дошао да нам држи неко предавање. Не знам о чему нам је заправо говорио, иако се предавача и данас још живо сећам. Али памтим један детаљ. Опет је говорио о раду, о сласти тешких послова, о радости победе над отпором. Лепо је говорио. Мрко. И казao је – да то после нико од нас не заборави –: како и он

учи, – учи енглески, јер не може без енглеских књига; и како је то тешко; и ствар немила; гомила тајанствених, бесмислених речи... Али смо то замислили. Јер нам ни један професор никада није тако говорио, тако просрдачно, једноставно, да ја то сада нисам кадар да опишем. И што смо од тога дана учили језике, и што из онога разреда понеки и знају више језика, то је Стајићева заслуга. А један једини пут је ушао у онај разред, и остао тамо ваљда тридесет минута. Знао је тај човек како се улази у душу човекову, онај најтајнији а најједноставнији пут је знао.”¹

Да је битне Стајићеве принципе (морализам, преданост раду, окренутост књизи као предуслову просперитета, друштвени ангажман) упио и из прве уписао у свој животни кредо казује њихова преписка, од новембра 1924. до јануара 1925. године, у вези с покретањем часописа војвођанске омладине у Београду, који би се надовезао на концепцију Стајићевих гласила.² Иако је

¹ Младен Лесковац, „Реализам Васе Стајића”, *Наш животи*, Нови Сад, 1938/III, бр. 17, стр. 3.

² „Ми, војвођански студенти у Београду, покренућемо свој часопис; шта бих Вам друго могао рећи? Ја –Вама? Ви добро знате како је код нас, а знате исто тако добро шта понесе један средњошколац, изашавши из гимназије; Ми у првом реду, а пре свега, хоћемо: да дамо обавештења томе нашем младом другу, који у сваком погледу треба да буде бољи од нас; хоћемо, са младошћу нашем и вером, да радимо и допринесемо ма и најмање у зидању, које је код нас потребније данас, него можда икада до сада; хоћемо, према данашњим могућностима и нашим способностима, да упутимо своју искрену и отворену реч онима, којима је она толико потребна.

И када се већ почело у овом правцу, ми не можемо никада заборавити Ваше напоре, заслуге и готовост Вашу да помогнете у оваквој ситуацији. Ви знате шта Вас молим? За један чланак.” (Лесковчево писмо Стајићу датирано 26. новембра 1924. године. Рукописно одељење Матице српске, инвентарни број 8.371.)

договор о сарадњи постигнут, околности су условиле да се часопис не појави. Београдски студент, Лесковац, сломљен је сазнањем о стању духа чак и међу студентском омладином: „Од Искре, онакве какву сам је ја замишљао, и како сам Вам, донекле, дао наслути-ти ту замисао са оно неколико штурих речи, неће бити ништа; не волим да говорим како је до тога дошло: можда је боље да Ви то никада не дознате. Пометено, бескичмењачко и млитаво ово доба као да не да никоме ништа. Какав је то чудан парадокс: да човек сече грану на којој стоји? Тешко је живети данас. И тешко је гледати, и видети. Болесна је наша Војводина; данас можда више но икада.”³

Мало ко, сведочи ова преписка, кадар је да прати ентузијазам и енергију двојице прегалаца. Успостављена је, међутим, у њој и дијагноза социјалних, идејно-политичких и културних прилика у београдској и војвођанској средини новоформиране Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца: мало је заговорника националне толеранције попут њих двојице. Њихов заједнички идеал је културни интернационализам, а послератна Војводина захваћена је шовинистичком хајком на националне мањине. Као што Стајићев космополитизам и хуманизам не наилазе на одобравање једног дела српске ултранационалистичке омладине у послератној Војводини, тако су ове идеје неприхватљиве и за престоничку средину.

Без обзира на то што покушај њихове прве заједничке акције није успео, идеје и опредељења Васе Стајића утиснуће неизбрисив траг на Младена Лесковца у раздобљу његовог интензивног интелектуалног и професионалног зрења. Сродност њихових научних инте-

³ 23. јануар, 1925. Рукописно одељење Матице српске, инв. бр. 8.373.

ресовања, сличност књижевног укуса и усредсређеност на исте књижевне фигуре, кретање у истим стваралачким круговима, везаност за Матицу српску, блискост идејних назора, активизам и педагошки нерв, све више им преплиће путеве – нарочито по пресељењу Младена Лесковца у Нови Сад 1933. године.

На активност Васе Стајића, у периоду из ког датира њихово познанство, Младен Лесковац осврнуће се 1938. у тексту „Часописи Васе Стајића”. То је раздобље у којем Васа Стајић настоји да преко Гетеовог друштва (основаног у Новом Саду 28. јануара 1922) и Омладинске матице (формиране у Великом Бечкереку 5. фебруара 1922), као и омладинског листа *Нова Војводина* (излазио од марта 1922. до јуна 1923) створи климу интернационализма, негујући код омладине култ рада који ће условити формирање „нормална, здрава, усправна човека, ковача своје среће, који је у свести својој грађанин света, а тек делокругом својим Југословен”.⁴ Све оно на чему је настојао и пре рата. Круг његових сарадника сада је бројнији, приступају му и сасвим млади писци. Од старих сарадника, из доратних Стајићевих часописа, у *Новој Војводини* присутни су Вељко Петровић, Милутин Јакшић, Јосип Смодлака. Нови часопис отвара странице и младим песницима: Душану Васиљеву, Ненаду Митрову, Жарку Васиљевићу, Светиславу Марићу, Милораду Радонићу. Лист доноси и преводе поезије Албера Самена, Силија Придома, Јаноша Арања. Преводе се руски писци – Толстој, Чехов, штампају одломци из Ренанове аутобиографије. Евидентно, више је књижевних текстова у односу на *Новој Србина* и *Српску просвету*. Дакако, ауторски Стајићев рукопис обележава читав

⁴ Видети: Живан Милисавац, *Васа Стајић*, Нови Сад, 1949, стр. 75.

лист. А књижевност је и даље средство којим се настоје остварити друштвени циљеви. „И аутори као да се најчешће тако бирају. Зато се преводи Ткалчева биографија, зато објављују одломци дневника Тихомира Остојића, зато се штампају у засебној књижици лепе успомене из детињства Јована Цвијића, зато публикује уредничково *Самообразовање*. И у овом листу Стајић је организатор рационалнијег живота међу омладином, учитељ честит и оштар, полемичан кад затреба... У својим листовима Стајић је био и национални и социјални бунтовник, и педагог, и учитељ књижевности; али педагог без прецепторске целомудрености, књижевни критичар без неке одређене књижевне физиономије, чак без жеље да се изграђује у том смислу. Можда би најтачније било рећи да је био моралист, у смислу Доситејева писања: њему су непрестано лебдели пред очима велики морални примери енергије и капања над једним послом код једног Мештровића, или Василија Марковића, или Тихомира Остојића: њих је непрестано истуривао као узоре.”⁵

Јасно је из наведених редова да Лесковац, осим што указује на значај Стајићевих гласила, имплицитно указује на оне њихове концепцијске карактеристике које су га и самог, одавно, њима привлачиле. Таквим Стајића види и представља Лесковац, један од организатора прославе шездесетогодишњице Стајићевог рођења, одржане 30. априла 1938. У тим поводом штампаној *Сјоменици Васи Сјајићу*, која је слављенику уручена у дворани Мушке гимназије у Новом Саду (с текстовима тридесетак поштовалаца његовог дела, између осталих: Исидоре Секулић, Николе Радојчића, Жарка Васиљевића, Јована Поповића, Душана Ј. Поповића, Јаше М.

⁵ Младен Лесковац, „Часописи Васе Стајића”, *Сјоменици Васи Сјајићу*, Нови Сад, 1938, стр. 149–150.

Продановића, Петра Коњовића, Милана Грола, Пере Слијепчевића, Светислава Марића, Вељка Петровића), осим поменутог текста о Стајићу као уреднику часописа, Лесковац потписује и „Уводну реч”.

Изузев што, у години јубилеја, указује на Стајиће-ву уредничку и књижевну активност, Лесковац пише о њему као јавном раднику. Таквог карактера је текст насловљен „Шездесетогодишњица Васе Стајића”⁶ као и већ поменути чланак у којем евоцира успомену на први сусрет с њим – „Реализам Васе Стајића”, објављен у *Нашем живојџу*, незваничном гласилу Омладинског покрета чију активност Стајић свесрдно подржава. У оцени Стајићевог дела, у пријатељској наклоности и пригодничарском заносу, Лесковац изриче и неумерене хвале: „Био је и хвала богу јесте још и данас Васа Стајић од нелажне, најчистије расе књижевничке. Код нас је такав био још Иларион Руварац.”⁷ Ако као хроничар и монограф и није богомдани књижевник, барем не у оном ужем смислу, поређење има смисла ако се преусмери на терен историографије. И у тој равни, уистину, Васа Стајић следбеник је једнако Јозефа Шафарика, Илариона Руварца, Тихомира Остојића. А на линији њихових књижевноисторијских не само аспирација, већ и метода, стоји и Младен Лесковац. Стајићев и Лесковчев историографски метод произашао је колико из марљивог изучавања архивске грађе, толико и способности интуитивног уживљавања у атмосферу прошлог доба и начин мишљења и стварања истакнутих личности књижевног и друштвеног живота.

⁶ Дан, Нови Сад, 11. II 1938/IV, бр. 34 (817), 3–4.

⁷ Младен Лесковац, „Реализам Васе Стајића”, *Наш живојџ*, Нови Сад, 1938/III, бр. 17, стр. 3.

У време када је обележена Стајићева шездесетогодишњица, Лесковац је од задивљеног читаоца постао његов сарадник и пријатељ.⁸ На заједничким подухватима затицали су се, природно, најчешће у Матици српској. Уосталом, присуство обојице у Матици, двадесетих и тридесетих година, показатељ је, између осталог, друштвених прилика које су се одражавале на рад најстарије српске институције културе на тлу Војводине.

Младен Лесковац је ушао у Матицу као сарадник *Лейојуса Матице српске* 1925, уочи стогодишњице њеног оснивања, у периоду обележеном напорима њене управе са секретаром Марком Малетином на челу, да Матицу врати идеалима које је зацртао Тихомир Остојић. По овладавању у њој ретроградних снага, у периоду шестојануарске диктатуре, Лесковац је одсутан са страница *Лейојуса* (изузимајући 1931. годину, кад Матичин часопис уређује Тодор Манојловић). У моменту када у борби око Матице српске у јесен 1935. године преовладају либералне снаге, а Васа Стајић постане њен председник и уредник *Лейојуса*,⁹ Младен Лесковац обнавља сарадњу и постаје његова десна рука. Стајић, који све више побољева, уредничке послове с пуно поверења препушта Лесковцу. Он је тај који брине о концепцији, одабира текстове, контактира са сарадницима, води финансије.¹⁰ Заједно са Стајићем, када овај 18. септембра

⁸ О развоју тог односа сведочи и њихова преписка у Рукописном одељењу Матице српске.

⁹ Стајић уређује двоброје за јануар–фебруар и мар–април у 345, и мајско–јунску свеску у 346. књизи 1936. Већ припремљен наредни број неће се појавити под Стајићевим уредништвом, већ у новој редакцији с уредником Николом Милутиновићем на челу.

¹⁰ Сведоче о томе писма Младена Лесковца упућена Светиславу Марићу из Беча 20. августа и 2. септембра 1936. (Видети:

1936. поднесе оставку, од Матице српске и *Летописа* дистанцира се и Лесковац.¹¹

У међувремену, крајем тридесетих, заједно су у многим подухватима. Објављују у истим часописима – интензивно у *Гласнику Историјској друштва у Новом Саду*, као и *Дану* и *Нашем животићу*, укључују се у рад издавачко-просветне задруге Змај. Обојица дају прилоге за монографију *Војводина* (1939) – Стајић студију „Срби у Војводини од Велике сеобе до Светског рата”, Лесковац есеј „Српска књижевност у Војводини до Велике сеобе” – и заједно иступају у јавности.

А под кровом Матице српске поново су у годинама њене послератне обнове. Уз председника, Васу Стајића, на месту управника Библиотеке налази се Младен Лесковац. Позванијег за тај посао од Лесковца тешко да је могло бити. Морални и интелектуални ауторитет могао му је донети и секретарско место у Матици.¹² Но,

Наталија Лудошки, „Два писма Младена Лесковца из 1936. године”, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, књ. LVI, свеска 1/2008, Нови Сад, стр. 137–144), исто тако и писмо Исидоре Секулић Васи Стајићу од 22. августа 1936: „Апропо уредништва. Ако остане све у вашим рукама будите опрезни са уредништвом. Треба за то личност са великом књижевном културом, познавањем страних литература и историја литература код нас и код других. Г. Лесковац не може то сам носити. Млад је; има и посебних научничких амбиција, које вуку у другу експликацију и интерес; мора још дуго сабирати у себи, и не само долазити сваких месец дана у ситуацију да мора давати из себе разноврсно и много. Треба да му нађете или друга, или радни одбор (не парадни) или патронат. Све је то доста сложено, и зато унапред размишљајте и саветујте се. Ја то говорим јер желим добро Летопису, вама и Г. Лесковцу” (*Сабрана дела Исидоре Секулић, Писма*, приредио Радован Поповић, Нови Сад, 2004, стр. 342.)

¹¹ Званично, из скупштине ће иступити децембра 1937.

¹² Сам Лесковац, међутим, тврди да му је Стајић понудио да бира функцију у Матици српској и да је на место управника Мати-

за то је била потребна и политичка акредитација. Тако је на место секретара постављен Живан Милисавац, именован и за уредника *Летописа Матице српске*.

Критички став о затеченом стању у Матици српској, али и месту Новог Сада, некадашње *српске Аџинице*, у измењеним друштвеним и културним приликама, као и о неопходности промена, у некој врсти програмског опредељења, изнеће Младен Лесковац у напису „Стодвасетпетогодишња Матица српска” објављеном поводом јубилеја у зборнику *Матица српска данас*: „Ако Нови Сад жели да буде, и већ одмах сада, какво-такво средиште и српског духовног живота, треба му омогућити да то буде... А тај задатак је тежак, његово извођење споро и скупо... Скупоцена је ствар култура... Мораћемо утрошити много, врло много новчаних средстава да бисмо учинили од Новог Сада оно што он данас још није: активно културно средиште Војводине. Где нам је позоришна зграда? Где музеји? Где библиотека? Где архиви? Ничега немамо; то све треба тек изградити. Једва да имамо и књижевника. Много треба да се изгради књижевник и створи научник... Мораћемо смишљеније, годинама планског рада омогућавати правилан развој наших писаца, радити на развијању нашег постојећег научног подмлатка. Било би врло природно да Матица буде и нека врста наше мале академије, где ће се окупити и радити наши књижевници и научници.”¹³ У наведеним редовима, Лесковац наговештава осмишљен план и сопственог јавног деловања.

Тих година, *Летопис Матице српске* је и главна брига Матичине управе. Уз бројан Уређивачки одбор,

чине библиотеке постављен по сопственој жељи. (Видети: Феликс Пашић, *Савременици*, Нови Сад, 1965, стр. 51.)

¹³ Младен Лесковац, „Стодвасетпетогодишња Матица српска”, *Матица српска данас*, Нови Сад, 1945, стр. 17.

спиритус мовенс часописа је Младен Лесковац. Довољно је погледати његову преписку с Вељком Петровићем и Исидором Секулић, па закључити с коликим поверењем се ослањају на његову помоћ. И Стајић рачуна на његово ангажовање. Док се у Новом Саду припрема прва свеска нове серије *Лейхойиса*, у јесен 1945, у Београду се покреће нови часопис *Наша књижевност*. Из београдске редакције позвани су на сарадњу и Васа Стајић и Младен Лесковац. Њихова брига, разумљиво, окренута је *Лейхойису* чији ће се први послератни двоброј појавити јануара 1946, истог месеца када и *Наша књижевност*.¹⁴ Тој првој свесци обновљеног *Лейхойиса* Лесковац је подарио антологијски есеј настао у пролеће 1942. године „Српско грађанско песништво осамнаестог века”. Већ у мартовском броју доноси путописну рефлексiju с радног путовања „Белешке о данашњој Маџарској”, а потом реферише и о културном благу које му је поверено да врати из Пеште у Нови Сад у тексту „Библиотека Текелијанума у Библиотеци Матице српске”. Некролозима испраћа заслужног Матичара Радивоја Врховца и пријатеља, песника Жарка Васиљевића.

И наредних година један је од највреднијих сарадника. Пише приказе, есеје, прилоге из историје књижевности, песничке и прозне преводе с руског и мађарског језика. Опредељен је како својим литерарним афинитетима, тако и захтевима времена. Ипак, ма колико ограничен политичко-идеолошким оквирима послератне стварности, Младен Лесковац успео је да избегне идеологизацију свога дела у коју га је могла одвлочити и програмска искључивост Васе Стајића.

¹⁴ Видети писмо Васе Стајића Младену Лесковцу од 26. новембра 1945. (Рукописно одељење Матице српске, инв. бр. 17.219.)

Иако вођени сличним животним принципима (хуманизам и космополитизам, демократија и родољубље њихови су заједнички назори) Лесковчева опредељења нису усмеравана програмским начелима која су у Стајићевом случају неретко истицана у први план.¹⁵ Младену Лесковцу, припаднику грађанске либералне интелигенције, свака идеологија је страна, а иза сваког његовог подухвата стоји дипломатско умеће. Чак и заједничком уверењу да је књижевност, као елемент националне културе, претпоставка друштвеног просперитета, Младен Лесковац не приступа круто, попут народњака и дидакте Васе Стајића, у основи чијег јавног деловања стоје идеје социјалне демократије, а у књижевним расуђивањима скерлићевски утилитаризам.

Ипак, утицај Васе Стајића (и) на Младена Лесковца јасно се очитује на књижевном плану. У свести обојице налази се моралистичко-рационалистичка теза о функционалности писане речи. Ту веру у моћ писане речи, у делотворност књижевности „...која се не сме удаљавати од живота... [и] не сме остати у ономе што нема у виду горућа питања и идеале културног живота”, Младен Лесковац експлицира у чланку манифестног карактера „Како ћемо да подижемо своју књижевност” 1933. године. У основи овог, већ по интенцији наслова програмски интонираног текста (што потенцира и аподиктичан тон), Лесковац, тада гимназијски професор у

¹⁵ Додуше, често су му околности наметале ту улогу опозиционара и бунтовника. У сталном је сукобу с властима, све до победе комунизма након Другог светског рата у Југославији. Тако је због социјалистичких идеја морао да напусти школу, као национално свестан Србин у Угарској и борац против немачког империјализма Први светски рат провео је у тамници, због републиканизма омражен од Александра Карађорђевића, током 20-их и 30-их у сукобу с националистима.

Сомбору, пледира за тезу Милоша Црњанског око које се тих година разбуктала полемика, по којој „постајемо колонија стране књиге”. Из кључних појмова и синтагми (васпитност, блискост животу, свакодневни живот, свакодневно и обично, бодрилачки карактер књижевности, природна и снажна књижевност, горућа питања и идеали), односно вредносних одређења (приоритет домаће над страном књижевношћу, али и примат савремене књижевности над делима књижевне прошлости), јасно је да је Лесковац близак оним критичарима који ће 30-их година реафирмисати програмске идеје утилитаризма чији је лучоноша на почетку двадесетог века био Јован Скерлић.¹⁶

Доситеј, Скерлић, Остојић: три кључне фигуре у Стајићевом интелектуалном профилисању, и у Лесковчевом деловању налазе релевантно место. Реализам и позитивизам Васе Стајића, који сцијентизам претпоставља хуманизму, могли су пресудно утицати и на окретање Младена Лесковца од поезије ка науци: културној и књижевној историји.¹⁷

Уз изражен национални предзнак у делу обојице препознаје се и ширина космополитских уверења. Болећиви према вековном историјском кошмару свога народа, критички сагледавају његово место у породици европских култура. У доба међунационалне омразе Срба и Мађара, између два рата, пледирају за здраворазумско превазилажење ирационалних деструктивних афеката и толерантан саживот на простору Војводине. Обојица су велики франкофили и русофили. Што се

¹⁶ *Правда*, Београд, 11. III 1933, XXIX, бр. 10179, стр. 9.

¹⁷ По објављивању збирке песама *Три њрема један за њоезију* 1934, заједно с Ненадом Митровим, Жарком Васиљевићем и Душаном Микићем, Лесковац престаје да пише стихове и све више се усмерава на књижевну историју.

националне баштине тиче, окренути су истраживању прошлости Војводине.

У Јовану Јовановићу Змају обојица откривају парадигму песника свесног националних дужности. Расветљавајући живот, откривајући Змајеве животне и поетичке принципе, посредно указују и на свој однос према књижевности и њеном месту у егзистенцији колико појединаца, толико и читавог националног бића. На његовом делу одмеравају важност револуционарно-будилачких садржаја у литератури на рачун естетског у њој. Плод таквог става јесте и заједничко приређивање избора Змајевих политичких песама, књиге настале током зиме 1940–41, а објављене након рата 1945. године. Неке од послова у вези са Змајевом оставштином, које је иницирао Васа Стајић, реализоваће Младен Лесковац. Крајем двадесетих Стајић износи идеју о штампању монографије о Змају и штампању његове преписке.¹⁸ Део тог подухвата, који Стајић зачиње објављујући 1933. монографију о овом песнику, обавиће после рата Лесковац.

И у другим подухватима Младена Лесковца приметан је Стајићев утицај. Нема дилеме да се реконструисују српску културну и књижевну прошлост Лесковац морао ослањати на Стајићев архиварски напор уобличен у *Грађи за културну историју Новој Сага* (1951) и *Новосадским биографијама* (1936–1956). Многе Стајићеве замисли оствариће управо Лесковац. Тако, на пример, у писму Милети Јакшићу 1926. Стајић помиње да би ваљало начинити споменицу Тихомира Остојића.¹⁹ Од тога не бива ништа све до 1965, када Лесковац у свом

¹⁸ Видети: Божидар Ковачек, *Непозната њисма Михајла Пућина и архивалије у вези с њима*, Нови Сад, 2004.

¹⁹ Видети у књизи *Судари Милетије Јакшића, њрејиска*, приредили Миливој Ненин и Зорица Хаџић, Нови Сад, 2005, стр. 114.

Зборнику Машице српске за књижевности и језик објави темат посвећен Остојићу.²⁰ Стајића би несумњиво радовао и зборник о Доситеју Обрадовићу који приређује Лесковац 1962. (Уосталом, приређивачки послови у раду на његовом делу спојили су их 1940, када у оквиру едиције *Огабрана дела Доситеја Обрадовића* Стајић приређује Доситејеву аутобиографију, а Лесковац басне.) И бављење Лукијаном Мушицким, или Милетом Јакшићем, на пример, ишло би у прилог тези о подстицајима и утицајима Васе Стајића на Лесковчева истраживачка усмерења.²¹ Да не помињемо Лесковчев интерес за дело Вељка Петровића, такође личности из Стајићевог интелектуалног круга.

Утицај се рефлектује како на оно што је Лесковац радио, тако још суптилније и на оно што је могао радити а није, претпостављамо и стога што то не би одговарало Стајићевом литерарном укусу. Знамо да је, рецимо, Стајићев омладинац, осим садржином његових часописа, песмама и причама Вељка Петровића, почетком треће деценије 20. века, био и одушевљени читалац тадашњих авангардиста: Црњанског, Андрића, Крлеже, Растка Петровића, и радознали слушалац модернистичких дебата у кафани београдског Хотела „Москва”

²⁰ Из рукописне оставштине Тихомира Остојића Младен Лесковац је 1947. приредио за штампу и *Венац народних ђесама о жени*. На који начин би ваљало обележити стогодишњицу Остојићевог рођења Лесковац пише Марку Малетину у писму 19. октобра 1963. (РОМС, инв. бр. 53.947.)

²¹ Има индикација да је на књижевнокритичку делатност Младена Лесковца, барем у почетку, крајем 20-их година, Стајић веома утицао. Наиме, друга по реду Лесковчева критика: приказ књиге за децу Гвида Таргаље *Срмена у трагу њишца*, објављен у *Лейојису* 1927, испод јединственог наслова садржи два потписа. Први део приказа, означен и цифром, потписан је Стајићевим иницијалима: В. С. – З., да би се на крају текста нашло име М. Лесковац.

у којима доминира Тодор Манојловић, потоњи његов пријатељ, до чијег дела и те како држи. Из тог круга је и Винавер који респектује Лесковчево дело, док о Стајићу као патрону над литерарним приликама у Војводини изриче погубне оцене.²² Те своје афинитете Лесковац не исказује у свом богатом књижевно-есејистичком опусу. О томе исповеда, већ као остварени књижевни историчар, после полувековног бављења српском баштином, полако сводећи животни биланс, средином седамдесетих година.²³ Већ као гимназист, у лето 1922. – пише о томе 1971. у тексту „Први сусрет са песмом *Santa Maria della Salute*” – запањен је лепотом Костићевих стихова. Не би Стајић разумео ни доцнију Лесковчеву стваралачку опсесију делом Лазе Костића.

Пријатељска пажња према ментору очитује се и кроз критичке осврте Младена Лесковца на публикације Васа Стајића. Тако, од укупно десетак разноврсних написа о Стајићу,²⁴ половину представљају сасвим сведени

²² Насупрот Исидори Секулић, која у Стајићу налази сабедника и види га као фигуру од интегритета, Станислав Винавер у тексту „Модерна југословенска књижевност” констатује: „Диктатура *Васа Стајића* и њему сличних паланачких Савонарота учинила је од књижевне Војводине, од тог рудника широкога и благороднога лиризма, учинила је мртве баре са жабокредношћу баналности.” (Наведено према тексту штампаном у књизи Гојка Тешића *Пркоси и заноси Станислава Винавера*, Београд, 1998, стр. 229.)

²³ Младен Лесковац, „Лако је волети велике”, *Полијтика*, Београд, 27. јануар 1974, год. 71, бр. 21663, стр. 19. (Прештампано у књизи Драгослава Адамовића *Разговори са савременицима*, под насловом „Младен Лесковац (1904)”, Београд, 1982.)

²⁴ Поред већ наведених наслова и оних који ће у редовима који следе бити поменути, указујемо на још два Лесковчева текста о Стајићевом преводилачком и списатељском раду. Први пут Лесковац указује на Стајићев подухват 1927. у приказу под насловом *Руска револуција*. Реч је о Стајићевом преводу с францус-

критички осврти на његове радове.²⁵ Неретко, исти текст о Стајићу Лесковац и по два пута штампа у различитим часописима. Ипак, већ и из самих наслова тих приказа о Стајићевим публикацијама и осврта на његово дело и личност, јасно је да Лесковац маркира искључиво оне теме које су и за њега самог интригантне.

Своје пак ставове о књижевности, који се косе са Стајићевим поимањем њене улоге у друштву, Лесковац – у доба када су програмски ставови социјалног, одн. социјалистичког реализма доведени до крајњих консеквенци – исказује врло вешто, заклањајући се иза имена неприкосновених ауторитета. Укључује се тако, посредно, али и сасвим отворено, и у полемику између реалиста и модерниста, пледирајући за аутономију уметности. У децембарском броју *Лейбойиса* 1947, неколико месеци након Стајићеве смрти, објављује превод с мађарског „Слободна или диригована уметност” марксистичког теоретичара Ђерђа Лукача, који, између осталог, пише: „Партиски песник је важан тип песништва, али га ни издалека не исцрпљује, а појма нема о књижевности онај ко се нада да ће у новоме демократском друштву писати све сами партиски песници. То не може бити озбиљан демократски идеал. Садржина овога идеала није поједностављивање, свођење на један заједнички именитељ, него баш супротно од тога: богатство, многогласје, полифонија, како у животном делу појединих

ког књиге Ж. Касела *Црвена стџеја*. Битан је, у овом контексту, и Лесковчев приказ Стајићеве монографије о Змају. (Видети: „Васа Стајић, Јован Јовановић Змај”, *Гласник Историјској друштва*, књ. VIII, св. 1, 1935, стр. 155–158.)

²⁵ „Васа Стајић: 'Диецеза Лукијана Мушицкој'”, *Гласник Историјској друштва*, 1936; „Васа Стајић 'Одабрани стихови Лукијана Мушицкој'”, *Гласник Историјској друштва*, 1939; „Успомене из детињства Васе Стајића”, *Лейбойис Мајице српске*, 1947.

уметника, тако и у целокупности свих уметности [...] Никоје 'наређење', или 'установа', или 'дириговање' не може уметности дати нов развојни правац. На то су способни искључиво уметници сами, дабогме не независно од живота и друштва... Питања стила не регулишу одлуке, него унутрашња дијалектика развоја код самих уметника."²⁶

Допринос тој расправи даће и текстом „Поводом зборника 'Југословенска поезија'" објављеним 1949. у октобарској свесци београдске *Књижевности*.²⁷ Тим текстом, врло смело, отвара питања уплитања ванлитерарних критеријума у област уметности и естетске искључивости проистекле из тежње за наметањем национално-прагматичне књижевности.

С друге стране, тих послератних година, када је било немогуће бити присутан у јавности а не бити на линији комунистичке догме рефлектујуће и на сферу уметности и књижевности, Младен Лесковац је, могуће, забран од замки идеологизације могао, у извесном смислу, пронаћи приклањајући се историји књижевности, повлачећи се из књижевне критике која, делом, подразумева и дневни ангажман. Као и на моменат када се окреће од песништва историографији и критици, тако је и у новом историјском тренутку Стајићев утицај на Лесковца, верујемо, могао бити пресудан.

²⁶ Ђерђ Лукач, „Слободна или диригована уметност”, *Лешојис Мајице српске*, год. 121, књ. 361, св. 5 (децембар), 1947, 289–290.

²⁷ Прештампано у књизи *На нашој јосијобини*, Нови Сад, 1951.

НЕОДРЕДЉИВА

Исидора Секулић

Постоји један детаљ у новели „Деца”¹ Исидоре Секулић који се може тумачити као омаж млађем пријатељу,² пониклом у учитељској породици из Старог Сивца. Стожерни лик приче (којем списатељица приписује сопствену скалу вредности: крв и традиција – лоза, па родитељска кућа, култура, али и свет), сеоски учитељ, носи презиме – Лесковац.

И Младен Лесковац припадао је кругу великана наше културе привилегованих пријатељством с Исидором Секулић. У његовој библиографији двадесетак јединица посвећено је великој списатељици. Бавио се њоме као критичар, портретиста, биограф, библиограф, приређивач, епистолограф.³ И иницијацију у књижевног кри-

¹ Прича је штампана 1953. у часопису *Књижевности* и уврштена у друго издање збирке *Кроника јаланачкој іробља* 1958. године.

² Младен Лесковац у тексту „Сећање на Исидору Секулић” (1968) даје и сцену сусрета Исидоре с његовом мајком, децембра 1944. године. Трајност у сећању осигурана је Исидориним директним питањем: „Ми мора да смо исписнице. Које године сте рођени?” (Видети у књизи *Српске књижевне шеме*, Нови Сад, 1988, стр. 354.)

³ Критички приступ делу Исидоре Секулић доминира у два текста Младена Лесковца: када пише о њеној збирци *Из прошло-*

тичара Лесковац остварује 1923. Године, када у загребачком часопису *Млада Јуџославија* штампа приказ збирке приповедака *Из прошлости* Исидоре Секулић. Будући да је књига објављена 1919, умесно је претпоставити да се деветнаестогодишњи критичар могао ослонити на већ постојеће приказе о њој. Но, и после увида у критике других аутора о књизи *Из прошлости* (од десетак приказа значајнији су они Милана Богдановића, Тодора Манојловића, Јована Грчића, Васе Стајића) јасно је да су Лесковчеве импресије и запажања потпуно самосвојна промишљања приповедне прозе Исидоре Секулић, те да је до данас његов критички приказ остао релевантна оцена приповедног првенца ове списатељице.⁴

Осим што је указао на неке од поетичких константи њеног дела (интелектуалност, књишку инспирацију, емоционалну уздржаност, аристократску дистанцираност), констатацијом да ова списатељица има више смисла за дискурзивни, но наративни поступак („стил, експресија и тон” Исидоре Секулић „нису за такав рад као што је приповетка”),⁵ Лесковац изриче уверење о примарно есејистичкој вокацији ове списатељице.

сти (1923) и њеном тексту „Белешка у Вуковој години” (1940). Његови огледи „Сећање на Исидору Секулић” (1971) и „Госпођа Исидора Секулић” (1957) у основи су портрети с елементима мемоаристике. Био-библиографску грађу презентује у текстовима „Исидора Секулић као сарадник ’Браника’” (1970) и „О панчевачким годинама Исидоре Секулић” (1970); као уредник потписује књиге *Сајуџиници/Писма из Норвешке* и *Из српске књижевности* 1, 2, објављене у оквиру *Сабраних дела* Исидоре Секулић најпре, 60-их година у издању Матице српске, а 70-их у издању београдског издавача „Вук Караџић”. Штампao је и њена писма упућена на његову адресу „Сто писама Исидоре Секулић” (1986).

⁴ Да је текст издржао пробу времена казује податак да је и прештампан у часопису *Поља* 1957.

⁵ Видети: „Исидора Секулић: *Из прошлости*”, *Млада Јуџославија*, Загреб, 1923/II, бр. 6, 179–180, стр. 179.

Оно што Лесковац препознаје као посебан квалитет у збирци *Из прошлости* јесте тематизовање завичайних, војвођанских, тек минулих, готово актуелних прилика. Тиме је, унеколико, већ својом првом критиком назначио и једну од карактеристика сопствене поетике – окренутост војвођанским писцима и књижевном наслеђу завичайног простора. Примећује Лесковац и еволутивни карактер приповедне прозе списатељице чији рукопис више не би подлегао Скерлићевим критичким замеркама. Проблематизујући аподиктични карактер критичког суда неприкосновеног арбитра у српској предратној књижевности изреченог на рачун Исидоре Секулић, Младен Лесковац указује, истовремено, и на специфичност сопственог поступка који ће ићи у правцу развијања извесног дијалогизма, односно разговорног дискурса садржаног како у критикама, тако и у есејистици и књижевним студијама. Истовремено, указује и на лични читалачки укус који респектује не само списатељску праксу мотивисану социо-историјским узусима (попут Јована Скерлића), већ и ону надахнуту потребом интроспективних увида. Став, парафразирамо, да *лично није заклейми нејријателј једној књижевној рада, субјективної и неурасійеничної*, Лесковац, неколико деценија касније, материјализује редакторским радом приређујући, поред есеја Исидоре Секулић с темама из српске књижевности, књиге *Сајушници* и *Писма из Норвешке*.⁶

Индикативно је да и у овом тексту указује на писца који ће за њега бити и остати мера вредности: Вељка Петровића. Иако Секулићеву и Петровића доживљава као антипode,⁷ много година касније, Младен Лесковац

⁶ *Истио*, стр. 179–180.

⁷ „Поезију села и паланке не може она схватити са оном ин-

експлицираће који су критеријуми пресудни за његове афинитете према делу неког писца. То су, примарно, социо-етичке категорије. Лесковац и Исидору Секулић сврстава међу такве писце: види је као моралисту, педагога, учитеља, човека чистог лика забринутог за судбину свога народа. Као једног од стваралаца с мисијом у српској култури. Том бригом за судбину културе српског народа Младен Лесковац објашњава, између осталог, праксу Исидоре Секулић да пише и о почетничким напорима младих аутора, делима изван магистралног тока, о дневним темама: „Као мало ко, Исидора Секулић, била је велик и храбар борац, улазила, без честољубља и сујете на свој духовни интегритет, у ризик пристрасних потврђивања, а без интелектуалне охолости, која би се можда од ње најпре смела очекивати, са много жара посматрала млада настојања и напоре младих; за тим, ангажовано расправљала, од својих најмлађих дана па све до у старост, о актуелним темама дана, о пролазним темама дана, о често апсурдним и непријатним и ефемерним поводима наше тешке друштвене и културне историје од почетка овог столећа па све до своје смрти. Тај део њених радова, и онда када је уметник најмање значајан, али крај којег ће, кроз оних стотину година малочас поменутих, са великим интересовањем и немалом коришћу застати најпре историчар наших нарави и социолог сместиће њен лик писца у време које и ми, њени савременици, делимице добро знамо, а које време писцу од карактера и морала Исидори Секулић није

туицијом или са инвенцијом – што је главно – са којом В. Петровић на пример. Јер то су две концепције. Прва *Писама из Норвешке и Бојородичине цркве*, а друга *Родољубивих њесама и Буње*. А то су два непомирљива и неупоредива контраста.” (Младен Лесковац, „Исидора Секулић: *Из прошлости*”, *Млада Јујославија*, Загреб, 1923/II, бр. 6, стр. 179.)

допуштало да оре само ону једну и обрађује искључиво ону најдубљу и најпресудније њену линију и бразду, ону најтрајнију. Неће дакле смањити њен чист лик човека забринута за судбину свога народа.”⁸

Ако се као писац није трошио на „темама дана”, Лесковац је једнако колико и Секулићева држао и до оних прегалаца и дела који не засецају ту *најдубљу линију и бразду*. Препознатљивост његовог књижевноисторијског и есејистичког дела утемељена је, знатним делом, на „ситници”, детаљу, микроскопском увеличавању заборављених и минорних аутора. Исписао је, тако, Лесковац читаву апологију у славу „малог писца”.

Тумачећи Исидорину тврдњу: „И ја сам фрагмент. Сви смо ми само фрагмент”, Лесковац запажа њену способност самокритичности и условљености личних прегнућа објективним друштвеним условностима: „Знала је Исидора да процени вредност, и слабост својих појединих радова. Али све је последица једног доба чији је терет требало подносити.”⁹ А да је трибут времену плаћао и Лесковац показује се и у случају редакторског рада на делу Секулићеве. У два маха члан редакција њених *Сабраних дела* пристао је да у њих не уђе једини роман наше списатељице, *Ђакон Бојородичине цркве*, који својим религиозним садржајем не кореспондира с атеистичким духом комунистичког доба.

Као год што је Младен Лесковац сматрао Исидору Секулић личношћу од националног формата, толико је и она, у својим критичким оценама, истицала ово мерило. И то је, могуће, један од аспеката у којем су се

⁸ „Слутња новог времена”, реч на отварању изложбе књига Исидоре Секулић у Матици српској (*Дневник*, Нови Сад, 20. новембар 1977, год. 36, 11156, стр. 15).

⁹ *Исио*.

могли сагласити Лесковац и Секулићева. Поред Његоша, високо је вредновала и прегалаштво Вука Караџића. Тако Лесковац, у свом другом критичком оглашавању о делу Исидоре Секулић 1940, скреће пажњу на њен текст „Белешке у Вуковој години” објављен у *Прилозима за књижевности, језик, историју и фолклор*. У приказу за *Гласник Историјског друштва*, Лесковац издваја странице Исидориног текста које се тичу контраста између двојице српских реформатора: Доситеја и Вука. Доситеја, којег је Секулићева видела као „пасиван дух”¹⁰ и, супротног њему, Вука који је „активан дух и активна даровитост”.¹¹

Овај феномен је, очито, био тема разговора између Секулићеве и Лесковца, који је њен дом у Београду почео да посећује крајем тридесетих година. О томе сведочи и једно њено писмо Лесковцу с почетка 1947. године. Наиме, коментаришући његов есеј „Српско грађанско песништво 18. века”, списатељица га пријатељски упућује: „Занимљиви су вам портрети Остојића, и Мушицког. То би могла бити полазна тачка за једну расправу о знатно различитим духовним комплексима Србијанаца и Војводинца. Остојић и Мушички, то су тачно она два профила која ни научна ни литерарна Србија никада није примила. Мислим, сведено на главно, разлика је у томе што је Србијанац основно рационалан, а Војводинац не може да живи без афективне примесе”.¹² Рефлексија Исидоре Секулић о два типа српских интелектуалаца, могла је подстаћи Лесковца на размишљање

¹⁰ *Гласник Историјског друштва у Новом Саду*, књ. XIII, св. 3–4, стр. 419.

¹¹ *Истѐ*, стр. 420.

¹² Исидора Секулић, *Писма, Сабрана дела*, Нови Сад, 2004, стр. 487–488.

о основној тези његовог антологијског есеја „Вук и Мушички” (1964).

Слично Вељку Петровићу, и Исидора Секулић води бригу о интелектуалном развоју млађег колеге. Уз сугестије о темама које ваља промишљати, саветује га да објави есејистичку књигу, а бави се и питањем његовог језика и стила. Тако у наведеном писму пише и следеће: „Прочитала сам ваш есеј: он има све ваше одлике: стварност, проникљивост, домишљатост у генерализацијама, литерарну културу општег значења, и удубљену студију у посебан предмет. Ја имам напомену на ваш стил: дуга реченица, са оним мучним тачкама и запетама које мозгу не даду стати, и примити мирно и до краја једно, и одморити се – секунад је мозгу доста одмора – за друго. Исто тако, погледајте обиље атрибута. Знамо, сви смо од тога патили: да појам добија све што с њим иде. Да, али вештина је дати у два адјектива, или у једном, четири обележја. Пластика, не дескрипција је добра само у наративном стилу, јер је тамо пластична. Дискурзивни стил тражи онај један атрибут који тајну ишчупа и објави. Покушајте да негде у свом тексту сведете тројицу на једног, онаквог, и ви ћете доживети моћ адјектива који каже суштину, а тиме све остало инволвира [...] Ви сте песничка природа, и радите из два регистра и кад науку и критику радите. Немате још добру своју хармонију! Треба да штампате књигу, да изађете 'соло', да вас осете и да се видите, па ће настати друга фаза. Зашто песме не претресете, и не издате?”

Ипак, Лесковац не чини уступке и не узмиче пред ауторитетом Исидоре Секулић. Та *два рејсџира* остаће битна карактеристика дела Младена Лесковца. Држ Лесковчеве књижевне есејистике и проистиче, уз остало, из поетичног карактера његовог рукописа који, иако

заснован на фактографији, никада не прераста у штуро, сувопарно низање чињеница. Његов барокни стил – дугачке реченице, с честим интерполирањем, обиље придева, често суперлатива, употреба лексичких раритета (локализама, архаизама) – постаће препознатљиво својство његове есејистике. Уосталом, насупрот већини аутора који су хвалили језик и стил Исидоре Секулић, Младен Лесковац другачије размишља: „Код Исидоре језик често бива нешто што надраста њену мисао. Он привлачи сву нашу пажњу, а не оно што она хоће да каже. Мени је много ближи језик и стил Иве Андрића, много ближи него језик Исидоре Секулић и стил Исидоре Секулић. Тај Андрић је изашао из праве школе Вукове. Стилски и језички, то је врхунац који је дао Вук својим гледањем на функцију језика. Андрић је језик имао такорећи од пелена, он нема потребе да се њиме размеће, да на сваком кораку доказује да зна да прави нове речи. Он их, уосталом, никада није ни правлио. А Исидора која је дошла из краја, из једне епохе када се језик није добро знао и није неговао, она је после имала потребу да докаже како га зна,“ запажа Лесковац приређујући једну њену књигу, потврђујући своје схватање да језик мора бити „ипак средство, оруђе за нешто, не циљ сам за себе.“¹³

У оба случаја – и Исидоре Секулић и Младена Лесковца – реч је о аутентичним ствараоцима код којих и врлине и слабости стила нису последица одабира и настојања, већ одраз иманентних својстава њихових твораца. Међутим, док је Лесковац свој стил развијао без оштрих резова и заокрета, код Секулићеве се запајају знатне разлике између њених првих књига и оних

¹³ Видети: Феликс Пашић, *Савременици*, Нови Сад, 1965, стр. 56.

доцније насталих. Када се о њој говори као о једном од врских стилиста, мисли се на део њеног опуса који припада зрелој фази. Тако Скерлић, у своме приказу „Две женске књиге”, с чуђењем запажа да: „једна Српкиња из старе Војводине, где се са малим и часним изузецима, губи традиција доброг српског језика и стила, пише правилним, готово беспрекорним, београдским стилем, као да је цео свој живот провела у београдским књижевним срединама.”¹⁴ До тада, указао је Младен Лесковац, Исидора Секулић, у својим раним текстовима из „панчевачких дана”, пише архаичним језиком, карактеристичним за војвођанску средину почетком 20. века. „Убрзо, у Србији и Београду, трезвеном и рационалном, ослободиће се и последњих традиционалних и каћиперно усуканих учевних архаизама краја из којег је пошла.”¹⁵ Међутим, и одлике београдског стила чине тек прелазну фазу у метаморфози њене језичко-стилске препознатљивости. Доцније се Исидора Секулић, запажа Иванка Удовички, враћа одликама завичајног књижевног идиома: „... њена реченица се узнемирила, ред речи се испрметао, појавио се повишен тон и захуктали ритам. Истовремено, изгледа да је Исидора акценат свога писања све више стављала баш на такав свој стил, на бравуринозност, слаткоречивост и виртуозност. А то нису одлике београдског стила, него стила неких војвођанских писаца, код којих се славјаносерпски језик и његов китњаст дух изражавања дуже задржао него у Србији. Та врста свечаног, панегиричног, бравуринозног стила, налази се и

¹⁴ Јован Скерлић, *Српски књижевни гласник*, 1. септембар 1913, стр. 379–391.

¹⁵ Младен Лесковац, „Исидора Секулић као сарадник ’Браника’”, *Српске књижевне шеме*, Нови Сад, 1988, стр. 346.

код Вељка Петровића, Милоша Црњанског, Исидоре, Младена Лесковца.”¹⁶

И на плану утврђивања ауторства раних Исидориних радова Лесковац је доста учинио. Откриће, најпре, „Текст Исидоре Секулић из године 1893”,¹⁷ демантујући библиографе који су њеним првенцем сматрали приказ Ускоковићевих *Дошљака* из 1910. Наиме, када је у Сомбору 1893. прослављена 40-годишњица наставничког и књижевног рада Николе Ћ. Вукићевића, тадашњег управитеља сомборске учитељске школе, у *Сјоменици* штампаној поводом јубилеја нашао се и поздравни говор ученице Исидоре Секулић. Лесковац је први указао и на њене дуго непознате позоришне критике. Године 1909, пре него што је почела да пише и објављује књижевне есеје, Исидора Секулић штампала је четири позоришна приказа о представама Српског народног позоришта изведеним у Панчеву (о Нушићевом *Светиу*, Предићевој *Голоиши*, о „трима туђицама” и драми *Нагну* Максима Горког) у културној рубрици новосадског *Браника*. Иако потписани иницијалима, Лесковац увиђа да већ те приказе кресе препознатљиве одлике рукописа потоње велике списатељице: „то је већ, у клици и у маломе, онај изразити и лични, сугестивни и мало опори аутор којега знамо по делима, већ зрелим и најбољим, Исидоре Секулић.”¹⁸

И овај свој текст Лесковац заснива на комбиновању анализе текста с биографским методом. Констатирујући да је ауторство очевидно, те да га нема потре-

¹⁶ Иванка Удовички, *Есеј Исидоре Секулић*, Београд, 1977.

¹⁷ *Лешојис Мајице српске*, год. 134, књ. 383, св. 5, (мај) 1958, стр. 456–458.

¹⁸ Младен Лесковац, „Исидора Секулић као сарадник ’Браника’”, стр. 337.

бе доказивати, аутор ће тежиште пребацити са самих рецензија на околности у којима су настале. Лесковац, наиме, истражује интимне мотиве Исидоре Секулић да текстове објави у *Бранику*, листу популарном и међу панчевачком публиком. Разлоге сукоба с паланачком јавношћу обелоданиће Лесковац, штампајући у *Зборнику Мајнице српске за књижевности и језик* документарну грађу „О панчевачким годинама Исидоре Секулић” исте, 1970. године.¹⁹ То су без сумње „најтеже године” Исидоре Секулић, тврди биограф: „Ко ма и површно зна животне околности Исидоре Секулић из њених панчевачких година, или о њима само нешто слути, не може се отети утиску да у овим речима анализе јунакиње једне лоше драме има и нечега што веома личи на разрачунавање, лично иако посредно, јасно за све којих се тиче. Изгледа да је аутору до тога било веома стало.”²⁰ Други лични разлог јесте везаност њеног оца и његовог круга пријатеља за *Браник*.

И ово је један од оних Лесковчевих текстова чији наслов не упућује прецизно на садржај; тако, својеврсну дигресију представљају странице о Исидорином оцу – Данилу Секулићу. Даље, Лесковац указује на афирмативне приказе првих књига Исидоре Секулић (*Сајућници* и *Писма из Норвешке*, као и приче „Вања Александровић” штампане у *Летопису Мајнице српске* 1914) из пера уредника културне рубрике *Браника*, Јована Грчића, дајући прилог праћењу критичке рецепције њеног дела. С тим у вези релевантан је и суд о приликама пред Први светски рат када је Београд стекао примат култур-

¹⁹ *Зборник Мајнице српске за књижевности и језик*, XVIII, 1970, 398–416.

²⁰ „Исидора Секулић као сарадник ’Браника’”, стр. 338/339.

ног центра Срба, те и монопол у питањима књижевне арбитраже.²¹

А о приликама у војвођанској књижевности крајем двадесетих година, свом познанству с реномираним књижевницима, Младен Лесковац пише у мемоарском есеју „Сећање на Исидору Секулић” (1971). Евоцирајући прошлост, почев од првог сусрета 1925/6. године у Цвијановићевој књижари у Београду, матинеа у Новом Саду с пролећа 1928. на којем заједно учествују Исидора Секулић, Вељко Петровић, Тодор Манојловић и он, Лесковац, преписке отпочете током Лесковчевих сомборских дана 1932, предатних и поратних контаката и сарадње, аутор оцртава карактерна својства своје узорите пријатељице. Памти је као увек тачну, у друштву друкчију од осталих, свима туђу, саму, укућену и усправну, срдиту, нему, ћутљиву, искрену, заинаћену; приватно: природнију, топлију, љубазнију и непосреднију, скоро брбљиву, радозналу и стрпљиву саговорницу, дебatera духовитог а лојалног. (Намеће се овде читав низ паралелизама између Исидоре и Лесковца, који ће сам за себе рећи: „Од сорте сам јогуница”. Док га као дистанцираног, немачки педантног, захтевног професора памте студентни, за сараднике је био инструктивни саговорник и неприкосновени ауторитет.²² У кругу пријатеља остао је у сећању као „изванредан

²¹ „Све су то, уосталом, биле ситне, конвенционалне, завицајно-снисходљиве љубазности, без последица и значаја по књижевни рад Исидоре Секулић: њена судбина писца одлучивала се у тада далекој Србији и Београду, докле није допирао добронамерни али недорасли суд Јована Грчића и новосадског *Браника*.” *Истио*, стр. 345.

²² Томислав Бекић, „Слово о Младену Лесковцу”, *Зборник Мајице српске за књижевност и језик*, књ. LI, свеска 1–2/2003, стр. 17–22.

козер”.²³) Представљајући је као сложену личност: „не-одредљиву”, изразито контемплативни дух, Лесковац налази: „загонетна; стога привлачна”.²⁴

Сличног, биографско-портретског карактера попут текста „Сећање на Исидору Секулић” је и есеј „Госпођа Исидора Секулић”. Док у првом бележи и неколико момената из сопствене биографије, у другом фокусира саму њену личност, с нужним реперкусијама на њено дело. Деценијама пажљиво пратећи њен рад, Лесковац је, ограничен формом пригодног излагања, у дилеми који његов аспект треба издвојити (да ли „онај врло лични [...] недовољно примећен њен приповедачки поступак и резултат”, да ли о њој говорити као о особеном критичару, путописцу и есејисти о страним литературама, да ли говорити о њој као језикозналцу „пикантно прерушеном лингвисти”, о проповеднику, моралисти, филозофу), или њену „столикост” свести на чињеницу „да је само есејист, а чак и изнад тога и у првome реду јединствен и диван тип особитог, преретког човека”.²⁵ Иза свих квалитета њеног дела Младен Лесковац види две категорије које би се могле означити лексемама: поезија и карактер, односно исказати синтагмом „јака личност”. Моралне категорије у њеном раду односе превагу над естетским, а иза сваке њене књиге, закључује Младен Лесковац остаје наук, лекција: „Човече, усправи се”.²⁶

²³ Александар Тишма, „Мерило културе и цивилизованости”, *Дневник*, Нови Сад, 26. 12. 1990, год. 49, бр. 15864, Култура, наука, уметност, бр. 558, стр. 8.

²⁴ „Сећање на Исидору Секулић”, *Српске књижевне шеме*, стр. 350.

²⁵ „Госпођа Исидора Секулић”, *Из српске књижевности*, I, Нови Сад, 1968, стр. 286.

²⁶ *Истио*, стр. 291.

Портретишући Исидору Секулић, као што је уочи-чајавао и иначе у својој књижевној есејистици, Младен Лесковац се у извесном смислу, огледао спрам ње и, пројективно, представљао себе. „Дајући карактеристику књижевног метода Исидоре Секулић: да је ’изузетних талената, изузетних стања и осетљивости, изузетне радозналости, изузетног темперамента, изузетне радне снаге, изузетне духовне виталности’, Лесковац је умно-гоме окарактерисао себе као писца.”²⁷

²⁷ Живорад Младеновић, „Књижевне студије Младена Лесковца”, *Књижевне новине*, год. XX, бр. 332, 1968, стр. 3–4.

МЕРА ВРЕДНОСТИ

Вељко Петровић

О односу Младена Лесковца према Вељку Петровићу сведочи њихова преписка,¹ неколико есеја и новинских чланака о овом писцу, узгредне рефлексije расуте у текстовима о делима других аутора, као и експлицитне Лесковчеве изјаве о писцима и делима који су у њему оставили најдубљи траг.

Дечачку очараност родољубивом лириком Вељка Петровића Младен Лесковац исповеда у неколико наврата. Врло рано, почетком 20-их година, и Петровићева приповедна проза буди у Лесковцу, тада гимназисти шестог разреда Новосадске гимназије, врло снажне читалачке импресије. Много касније, Лесковац објашњава привлачност прича у књизи *Буња и друџи у Раванџраду*: „...читава та књига дубоко ме је импресионирала, скоро узбудила. Видео сам у њој нешто сасвим особито (а у томе се нисам нимало преварио), а што у својој тадашњој наивности ни слутио нисам да је могућно па чак и допустиво: да међу угледним српским писцима

¹ У књизи Вељка Петровића *Писма 1904–1967*. (из збирке писама Рукописног одељења Матице српске, приредили Соња Боб, Стојан Трећаков, Владимир Шовљански, Нови Сад, 1997) објављено је седамдесетак писама Вељка Петровића Младену Лесковцу упућених у периоду од септембра 1945. до септембра 1954. године.

има, ево, један који, и данас још жив а млад, говори о моме завичају и људима које сам сваки дан сретао или о њима непрестано слушао и много знао, како узбудљиво претреса и надахнуто слика најприсније проблеме средине из које сам и ја изашао и њој у потпуности припадао. Једва сам смео веровати да се и у причи смеју исписати имена Новог Сада, Стражилова, Сомборске препарандије, Матице, Новосадске гимназије, да се и у причи онако провидно сме препознати и може оживети читав један прећутан свет и област, – сви ти појмови који су били и моја свакидашњица и мој најрођењенији живот, како онај банално свакодневни и видљиви, тако и онај други а важнији, маштовити и тајни. Без Вељка Петровића, изгледало је као да је живот овде, после Јаше Игњатовића и Стевана Сремца, заувек заустављен, ишчезао, а нас овде и нема. Оправданост мог оноликог изненађења и узрујања снажили су се још и врло субјективним подацима. Иако сам, стицајем разних а врло личних околности, већ од раног детињства знао за Вељка Петровића, заправо за његове *Рогољубиве ње-сме*, ја сам тек тада, 1921, дознао, истински срећан, да он пише и онакве приповетке.”²

У наведеним редовима Младен Лесковац открива како своје читалачке афинитете, тако и поетички белег који носи безмало читав његов опус: окренутост војвођанском књижевном и културном простору. У овом случају и више од тога: припадност завичајном миљеу – Бачкој, управо Сомбору.³

² Младен Лесковац, „Ка проучавању раних приповедака Вељка Петровића”, *Српске књижевне њеме*, Нови Сад, 1988, стр. 358–359.

³ О односу Вељка Петровића према родном граду Лесковац бележи: „У Сомбору је живео и један други велики песник српски Лаза Костић... Па ипак, песник овог града је Вељко Петровић,

Вељко Петровић је припадао оном кругу писаца који ће пријатељевати са Васом Стајићем и сарађивати у његовим часописима. И преко тих часописа Лесковац је могао пратити Петровићев рад. А врло рано, 1923, имао је потребу и да му се писмом лично обрати. Повод је био књижевне природе: Лесковчево откриће мотивске сличности између приповетке нашег писца „Сирота наша Мумица” и новеле мађарског писца Лајоша Бироа (1880–1948) „Vénlányok” („Уседелице”).⁴ (Одважност да се обрати књижевнику на гласу улива му признање Вељка Петровића наведено у белешци уз приповетку „Служба” у првом издању збирке *Буња и друји у Раван-трагу* 1921. Наиме, сам писац „признаје” да му је поводом наведене приповетке пријатељ др Р. П.⁵ указао на сужејне сличности са једном Бировом новелом. Будући да је новела мађарског писца објављена пре рата, Петровић не искључује могућност да ју је некада прочитао и

не Лаза Костић... Тек са Вељком Петровићем почиње један други, трансценденталнији и вечнији живот Сомбора и Сомбораца, важнији и сублимније истинитији од онога што се на тренутке може у томе животу истаћи као тривијално актуелно и савремено, и прагматички рационално. Песник свога града и хроничар свога завичаја, Вељко Петровић им је дао поетску егзистенцију, улазницу у свет и у непролазно трајање кроз блиставило поезије. Он је творац тога крупнога феномена у нашој књижевности, онако исто и са онолико исто чаробне моћи ствараоца као што је Борисав Станковић песник Врања, Стеван Сремац Ниша, а Андрић своје родне Босне.” „Сомбор и Вељко Петровић”, *Дневник*, 29. 3. 1970/XXVIII, бр. 8407, 13.

⁴ „Ка проучавању раних приповедака Вељка Петровића”, стр. 360--361.

⁵ Иза иницијала, откриће касније Младен Лесковац, крије се некадашњи текелијанац, потоњи професор фармакологије, један од оснивача Медицинског факултета у Београду – Радивоје Павловић.

подсвесно касније искористио. „Поштовани читалац ће веровати да мене овај случај боли, али ми савест налаже да га изнесем на јавност. Био бих захвалан ономе ко би ми ту Бирову ствар пронашао и послао, а да је имам већ сада при руци, припојио бих је овој књизи.”⁶ Ова Петровићева напомена оставиће на Лесковца јак утисак који ће му се трајно урезати у сећање.) Околности везане за своју читалачку обавештеност и проницљивост Лесковац открива у тексту „Ка проучавању раних приповедака Вељка Петровића” штампаном после Петровићеве смрти.⁷ И док су преостала четири Лесковчева записа о Вељку Петровићу више импресије о писцу, једино у овом тексту полази од чињеничне грађе везане за само дело. Откриће Младена Лесковца тиче се области која, иначе, није карактеристична за његов истраживачки поступак и припада домену компаратистике.⁸ Реч је о неочекиваним и „невероватним сусретима мисли и маште” различитих аутора, у овом случају писаца који, како Петровић констатује у одговору на Лесковчево писмо, припадају истој, средњоевропској култури.

Своја четири есеја о Вељку Петровићу Младен Лесковац је сабрао у књизи *Из српске књижевности*,

⁶ „Ка проучавању раних приповедака Вељка Петровића”, *Српске књижевне шеме*, стр. 357--358.

⁷ Текст је најпре објављен у *Зборнику Маџице српске за књижевности и језик* (XVI/1, 1968, 172–183) а потом, у нешто скраћеном облику (без Бирових новела), у књизи *Српске књижевне шеме*, 1988.

⁸ Са компаратистичког аспекта о раним приповеткама Вељка Петровића пишу Драгиша Живковић (видети: „Мотив ’уседеле’ код Вељка Петровића” у књизи *Европски оквири српске књижевности V*, Просвета, Београд, 1994) и Радован Вучковић („Опозиције у приповедању”, *Војвођанска књижевна авангарда*, Зрењанин, 2006).

II (1968).⁹ Под заједничким насловом „О Вељку Петровићу” нижу се текстови: „Вељко Петровић”, „Пред делом Вељка Петровића”, „Поздрав Вељку Петровићу”, „Вељко Петровић есејист”. За сваки од њих, Младен Лесковац у напоменама, нотира и када су, односно којим поводом настајали.¹⁰

У есеју „Вељко Петровић” (1954) Лесковац настоји да укаже на вредност стихова овог песника. На једном месту открива да би, по инструкцији уредника, требало да елаборира питање јавне делатности Вељка Петровића. Иако признаје да не узима ни себи за право да „поуздано и тачно одреди докле допиру, када почињу и чиме се све исцрпљују поетске функције”,¹¹ Младен Лесковац покушаће на ово питање да одговори не теоријском дефиницијом већ подацима из сопствене биографије. Текст отпочиње аутопоетичким ставовима образлажући најпре сам наслов. Аргументи за

⁹ Осим ова четири текста, Младен Лесковац је поводом јубиларне годишњице везане за стваралаштво Вељка Петровића објавио новински текст који је под насловом „Дело испуњено верношћу према свом народу” објавио у *Новосадском дневнику* (19. IV 1954/I, бр. 8, 5), а прештампао у *Полицици* (28. VII 1967/LXIV, бр. 19329, 9) под насловом „Дело у времену”. – „Бард поезије у огледалу својих савременика” у оквиру наднаслоа „На вест о смрти Вељка Петровића”. Доцније, 1970, о њему штампа већ поменути чланак „Сомбор и Вељко Петровић”.

¹⁰ Почев од првог објављеног, најпре, у *Књижевним новинама* 4. фебруара 1954, преко следећег прочитаног 26. априла 1954. на новосадској академији поводом 70-годишњице живота и 50-годишњице књижевног рада Вељка Петровића (а штампаног у *Лешојису Мајице српске*, свеска за јул–август), затим оног изреченог поводом јубилеја десет година касније: 27. фебруара у САНУ и, коначно, четвртог прочитаног на комеморацији Вељку Петровићу у САНУ 21. новембра 1967. године.

¹¹ Младен Лесковац, „О Вељку Петровићу. I Вељко Петровић”, *Из српске књижевности*, II, 1968, Нови Сад, стр. 238.

насловљавање текста искључиво пишчевим именом су двоструки. Првим, начелним, аутор износи став да украсни придеви и атрибути „увек нужно сужавају и осиромашују значења и онда када их заостреније опредељују”. Уз овај општи, следи још један разлог личне природе, а тиче се фигуре Вељка Петровића: „...још од детињства, то име је, за мене, и баш овако, препун, густ појам, и чврста, светла целина”.¹²

Следе сећања: прво, везано за ратну 1914, док је још основац у родном Сивцу. Из гомиле књига и часописа патриотске садржине, који би пред аустријским властима могли да компромитују Лесковчевог оца, те стога спремљених за ломачу, Младен Лесковац издваја и касније чува *Родољубиве њесме* Вељка Петровића. Следећи податак везан је за поново ратну, 1941. годину, када у свесци младог рођака школарца открива невештом руком преписану читаву књигу тих истих родољубивих стихова који су, више од четврт века раније, и на њега оставили немерљиво снажан утисак. У оба велика рата и годинама окупације, национално-родољубива лирика Вељка Петровића имала је, тврди Младен Лесковац, исти ефекат на генерације српских дечака.

Описавши сопствени доживљај поезије Вељка Петровића, Младен Лесковац у поенти на крају истиче не естетску, већ етичку вредност његовог дел(овањ)а: „Јавна делатност, друштвена улога писца? Ево је. Између две страшне године, 1914. и 1941, остати чист, да би могао бити извор надахнућима, човечним и чистим. Не укаљати се, да би се помогло другима да се не каљају.”¹³

¹² *Истио*, стр. 238.

¹³ *Истио*, стр. 242.

На овом месту ваља поменути и „Аутограф Вељка Петровића песме ’Бршљан на кршу’”, који је Младен Лесковац приредио за *Зборник Мајице српске за књижевности и језик* 1968. године. У тој минијатури, приређивач указује и на елементе битне за праћење стваралачких метаморфоза Вељка Петровића. Стога се детаљ указује функционалним за истраживања поетике овог писца. Брижљиви сакупљач грађе за историју српске књижевности, Лесковац је сачувао и аутограф ове песме Вељка Петровића до којег је дошао 18. децембра 1951. у Београду приликом једног сусрета у песниковом дому. Песма је написана 1906, а штампана у *Бранковом колу* (приређивач прецизно наводи: у броју 16/17 од 27. априла / 10. маја). Важнији део записа од самог описа аутографа песме и измена у односу на штампане верзије јесте онај у којем Лесковац бележи и запажање битно за праћење развоја Вељка Петровића као песника: „При анализи и оцени песме ’Бршљан на кршу’, треба имати на уму следеће. Мени се чини да је година 1906. некако нарочито значајна по песнички развој Вељка Петровића (такав, рекао бих, прелом у његовом приповедном раду наступиће нешто доцније). Скрећем пажњу да је он те године само у *Бранковом колу* објавио неколико међу својим најзначајнијим, или веома важним песмама. Такве су песме: ’Српска земља’, ’Нови Антеј’, ’На броду’, ’О Божићу’. Хоћу једном речју да кажем: песма ’Бршљан на кршу’ је из оне фазе певања Вељка Петровића када се његов лик песника, бар онај до 1922. отприлике, увелико уобличава.”¹⁴

Док је у есеју „Вељко Петровић” покушао да одреди програмски карактер ране поезије Вељка Петро-

¹⁴ Видети: *Зборник Мајице српске за књижевности и језик*, књ. 16, св. 1, 1968, стр. 172.

вића и држао се чињеница (иако, будући да се ради о сећањима из сопственог живота, нужно субјективно обојеним), преостала три имају апологетски карактер (опет, разумљиво, с обзиром на, готово без изузетка, панагирични тон пригодничарских текстова).

Тако се у беседи „Пред делом Вељка Петровића” Младен Лесковац указује готово као његов алтер его. Вајка се Лесковац (што много пута, приватно, чини и сам Вељко Петровић) на недовољну пажњу која се посвећује делу овог писца. При том има потребу да истакне оне стваралачке особине Вељка Петровића које га чине ретком појавом у националној књижевности. Најпре, његов значај Лесковац препознаје у настављању оног дела српске књижевне традиције који слика Војводину и њене специфичне националне и социјалне проблеме. Петровића Лесковац види као великог znalца завичајног простора: осећа га и промишља и, анализирајући и објашњавајући појаве, реалистички дочарава. Као ретко ко Вељко Петровић осећа проблем нације, односно њеног однарођавања и могућности опстанка. Даље, констатује Лесковац, успева да продуби, још код писаца српског реализма присутан, проблем земље и сељака. Његова карактерологија сељака (и то не само Срба, већ и Буњеваца и Мађара) ретко је уверљива, сматра Лесковац.

Конечно, верност народу и његовим идеалима¹⁵ особина је Петровићевог дела до које држи и Лесковац. Једно од важних мерила Лесковчевог система вредности јесте, управо, окренутост етносу. Национално-родољубиву ангажованост стихова Вељка Петровића – као вредносни аршин – Младен Лесковац наглашава и на страницама посвећеним поезији Жарка Васиљевића, који се као стваралац формира у време послератног

¹⁵ *Истио*, стр. 260.

модернизма чијој поетици је својствен и солипсизам: „Како се овај тренутак наше поезије разликује од оног другог који је, својом горком и поноситом родољубивом поезијом, око године 1912, обележио Вељко Петровић! (А Вељка Петровића је овде потребно споменути стога што је тренутак његове појаве потресао до дна срца: мерити догађаје у литератури 1920–24. том мером, права је мера). Како су реакције Вељка Петровића биле човечне, динамичне, стваралачке, и *истиинитије!* Песници око 1920–24. године различито су реаговали на друштвене и политичке догађаје своје епохе. Жарко Васиљевић није био једини који је морао резоновати овако: Овоме нашем друштву нису потребни песници; према томе, не треба ни песницима такво друштво, – он једноставно не мора водити, и сме показати да не води, рачуна о њему.”¹⁶

У „Поздраву Вељку Петровићу” (1964) Младен Лесковац говори у име Матице српске и *Лейојиса* о великом писцу кога „са љубављу величамо”. Не само да не скрива афекат, него ни потребу узношења, која искључује критичку објективност. Осим у име националне институције и њеног гласила, Младен Лесковац проговара и у име Војводине, подвлачећи, стога, више пишчев друштвени но књижевни ангажман: „...онај претежни, одлучујући а данас, бојим се, не довољно знани удео Вељка Петровића у свестраном препороду његова завичаја: тај препород почиње, поуздано и несумњиво, Вељком Петровићем и с Вељком Петровићем... Војводина је, после Змаја, Јакшића, Лазе Костића, добила песника, поново.”¹⁷

¹⁶ Младен Лесковац, „Жарко Васиљевић”, *Из српске књижевности*, II, стр. 313.

¹⁷ „Поздрав Вељку Петровићу”, *Из српске књижевности*, II,

Иако комеморативног карактера, текст „Вељко Петровић есејист” (1967) очито је припремљен раније и, с обзиром на то да је тематски конципиран (већ наслов сугерише фокусираност на дело, а не личност) – усредсређен на есејистику, носи мању дозу пригодничарског патоса. Тај „последњи доситејевац” са захвалношћу прихвата овај, једном приликом изречен квалификатив. „Са оним доситејевским знамењем за клобуком, како би то он рекао, писао је Вељко Петровић све своје аналитичке књижевне радове, никад са подсмехом у речи и мисли, вазда озбиљно узбуђен као да пише песму, и са потребом и снагом да узбуди и поведе и читаоца са собом, у доживљај туђе песме и туђег приповедања, он, песник и приповедач. У томе и јесте највећа драж његових есеја.”¹⁸ Тај емотивно ангажован однос, запажа Лесковац, проистиче из Петровићеве есејистичке праксе да пише „само о оним писцима које је волео, а волео их је стога што их је сматрао важним [...] Јер за домаћу књижевност Вељко Петровић је везан не само као књижевник, него, можда, још присније, као националист...”¹⁹ Отуда његова окренутост превасходно националном романтизму: Бранку, Змају, Јакшићу, Костићу, Његошу. Велика ерудиција учиниће, по Лесковчевој оцени, да неки од књижевноисторијских радова Вељка Петровића остану недосегнути, попут студије из 1932. године о историјском развоју српске уметничке поезије („Један век српскохрватске лирике”). Коначно: „Нешто чедно, рекао бих старински честито, чуварно и брижно веје из тих његових списа. То су размишљања, веома интели-

стр. 261–262.

¹⁸ „Вељко Петровић есејист”, *Из српске књижевности*, II, стр. 265.

¹⁹ *Исто*, стр. 265.

гентна, често веома стручна а увек зналачка, једног родољубивог писца...”²⁰ Управо тај национално-мисионарски карактер (и) есејистике Вељка Петровића привлаче Лесковца делу овог писца. И не само делу.

Писма Вељка Петровића Младену Лесковцу упућују на податак да је афинитет био обостран. Први, већ поменути контакт, остварен је на Лесковчеву иницијативу 1923. Путевима им се од тада, нема сумње, преплићу. Тако Лесковац помиње заједничко учешће на књижевном матинеу у Новом Саду 1928. године.²¹ Тада, још увек, нису у приснијим односима. До пријатељског везивања могло је доћи тридесетих година, а нарочито после Другог светског рата, када Младен Лесковац постаје стожерна личност у новосадским културним и научним круговима.

Њихова писана конверзација тицаће се актуелних послова обојице. Персирање указује на старе грађанске манире којих се, и иначе, држао Лесковац. У свему је, по обичају, Лесковац много уздржанији (Петровић се вајка на чињеницу да од других, случајно, сазнаје за Лесковчеве планове који се тичу рада на Змајевом и Костићевом делу).²² Из писама Вељка Петровића види се да води бригу о млађем колеги и поставља се као ментор: прати његов рад, стаје у његову заштиту, подстиче га, сугерише о чему ваља писати, протежира код издавача.²³ Лесковац му је, очито, близак: „...Ви сте ми као

²⁰ *Истио*, стр. 268.

²¹ Младен Лесковац, „Сећање на Исидору Секулић”, *Српске књижевне шеме*, Нови Сад, 1988.

²² Вељко Петровић, *Писма*, писмо 305, стр. 288.

²³ Као читалац ужива у Лесковчевим утисцима из Пеште, као и његовој књизи *Чланци и есеји* (видети писма бр. 245 и 300). Када Лесковац у *Лейојису* омашком 1949. као откриће, најави штам-

својта, братић”.²⁴ Држи да би Младен Лесковац могао, једног дана, помоћи у сређивању његове оставштине.²⁵ По сопственој тврдњи, Лесковца види као свог наследника.²⁶

Петровићева и Лесковчева преписка документује, између осталог, и блискост њиховог поимања односа књижевника и друштва, не само теоријски већ и практично актуелизован у југословенској послератној стварности. Наиме, поред писма од 3. X 1946. Вељко Петровић шаље Младену Лесковцу и два чланка.²⁷ Уочи конгреса књижевника моли да чланак о улози књижевника одмах буде штампан у *Лейопису*. У писму од 31. X 1946.

пање већ објављене Стеријине једночинке *Помирење* – те текстом у *Полицици* Сениша Пауновић настоји да га дисквалификује у научним круговима – старији пријатељ га саветује како се ваља држати. „Ваше је сада да спремите какву добру радњу: свршите нешто од започетих ствари и планова, знам да сте их имали. Ваша је снага у томе како ћете схватити, средити, растумачити и наћи му место у књижевности – култури, – а не лов на неке непознате рукописе и белешке.” (*Писма*, 288. писмо, стр. 275). У списку који доставља Српској књижевној задрузи са сугестијама које књиге ваља штампати, Вељко Петровић наводи и избор који би могао да приреди Младен Лесковац: или *Српска лирика до Бранка* или *Наши поете minore* (писмо 243, стр. 232).

²⁴ Писмо бр. 290, стр. 277.

²⁵ *Наведено писмо*.

²⁶ „Ми смо се, у овој несрећи, некако и као људи зближили; ја сам за цело време рата стално и на Вас мислио, поред својих најближих, поред брата нпр., од којих ме је ово раставило, са свим страшним неизвесностима. Па вама као свом млађем пријатељу и другу, можда бих смео рећи и наследнику у Војводини, могу сасвим присно рећи ствари које се иначе не говоре а још мање пишу.” (*Ишо*, писмо бр. 241, стр. 225.) Иначе, док пријатељи Младена Лесковца ословљавају са Браца, Вељко Петровић именује га хипокористиком Млађенка.

²⁷ Видети писмо бр. 251, стр. 242–243.

Петровић пише Лесковцу да је, не обавештавајући га ни о чему, Јован Поповић забранио штампање тих текстова у Матичином гласилу. Даље, у истом писму, Вељко Петровић објашњава своје поимање односа друштва (државе) и књижевника, указујући и на своја идеолошка начела: „Ја сам можда у заблуди, али себе сматрам класичним монистом и присталицом филозофије класичног историјског материјализма. Класичног а не вулгарног, класичног а не демагошко-пропагандистичког.”²⁸ Имплицитан одговор Младена Лесковца на партијску диктатуру и цензуру биће превод Лукачевог огледа „Слободна или диригована уметност” објављен у *Лешојису Маџице српске* децембра 1947. године. Иако ангажовани, на положајима који подразумевају кооперативност и уступке власти, обојица се залажу за стваралачку аутономију.

Очито да је Вељко Петровић у Младену Лесковцу нашао великог поштоваоца.²⁹ Лесковчеви текстови о Вељку Петровићу казују о усхићеном односу према целокупном делу овог ствараоца – поезији, приповедној прози, књижевној есејистици. Тај повишени, готово егзалтирани (нарочито у младости) читалачки доживљај, Лесковцу је онемогућавао нужну критичку дистанцу из које проистиче аналитичка објективност. И сам препознајући пристрасност према стваралачкој фигури Вељка Петровића, Лесковац је често у својим радовима апеловао на истраживаче да се окрену тумачењу његовог

²⁸ Писмо бр. 254, стр. 245.

²⁹ Вељко Петровић „У једном тренутку свођења ’рачуна са животом’, на папиру записује” најпре своје покојне, а потом и живе пријатеље. Међу тридесет седам имена на списку, име Младена Лесковца није нотирано! (Видети: Радован Поповић, *Војка на друму, животи Вељка Пејировића*, Нови Сад, 1986, стр. 221–222.)

опуса. Јасно је, међутим, да се Лесковац у неколико текстова о Вељку Петровићу аутентично „огледао” и препознавао у делу овог писца мноштво естетских, стваралачких и идејних назора које је делио са личношћу дијаметрално другачијег карактера.³⁰

Јавна делатност, активизам (проистекао из филозофије витализма с почетка 20. века) иманентни су обојици стваралаца. Оно што их зближава јесте и приврженост националним, социјалним и политичким стремљењима Тихомира Остојића и Васе Стајића. Обојица људи широке културе, знали су да цене вредности својствене Војводини произишле из преплитања различитих етничких и културних традиција. И Вељко Петровић и Младен Лесковац везују свој рад за делатност Матице српске али и друге, важне, националне институције. Друштвени ангажман условљен је и вредносним мерилима не искључиво естетске већ социо-етичке природе која се исказују кроз преферирање особеног типа национално-прагматичне књижевности. Однос песник–завичај, који врхуни на аксиолошкој лествици Младена Лесковца, активан је стваралачки принцип у претежном делу поетског, прозног и есејистичког опуса Вељка Петровића. У њему Лесковац препознаје, како ће рећи, родољубивог писца, што је највећа похвала коју је он могао изрећи једном ствараоцу. „Верност народу” огледа се у антејском карактеру његовог дела и везаности за завичај. У томе његов тумач препознаје наставак вредних тековина класичног реализма и његових битних одлика: регионализма и социјалне утемељености.

³⁰ „Чудан сте Ви човек. Не ваља ни вечито овако зелен бити као ја, али ни с таквом професорском брадом се родити”. В. Петровић, *Писма*, писмо 305, стр. 288.

Окренутост историјској прошлости, али и препознавање важности актуелног тренутка, такође је присутно у делу обојице писаца. Не само дело, него и личност Вељка Петровића за Младена Лесковаца су умногоме парадигматични. У њему Лесковац види писца који одговара управо његовом сензибилитету, те стога у освртима на Петровићево стваралаштво и најбоље открива оне поетичке карактеристике које високо цени: национални прагматизам, морализаторско-дидактичну тенденциозност, реализам у поступку, традиционализам. Не само да имају исти круг интересовања (за песнике као што су Мушички, Змај, Костић,³¹ Милета Јакшић), већ обојица припадају такозваној војвођанској школи књижевне есејистике.

И у Лесковчевом односу према овом писцу испољила се доминантна црта његове стваралачке мотивације. „На њега самог се односи и карактеристика коју је дао о Вељку Петровићу као есејисти да ’расправља о разним књижевним питањима, претреса књижевну прошлост свога народа и одмерава јој, час са стрепњом час са насладом, идејне правце простирања и домета’ и да то чини ’одано и предано оним својим надахнутим даром сликања којим његово казивање по каткад израста у узбудљиву причу.’ А особито се на њега могу применити следеће речи које је написао о Петровићу. ’Као да је присно размишљао само о оним писцима које је волео, а волео их је стога што их је сматрао важнима;

31 У предговору зборника *Лаза Костић* Лесковац истиче заслуге Вељка Петровића за тумачење дела највећег романтичара српске књижевности. И појам *шорзо* који користи Лесковац везано за немогућност интегралног сагледања Костићевог дела – Петровићева је творевина.

зато је и могао ћутати о свему што је у нашој књижевној прошлости сматрао безначајним.”³²

Сложићемо се да су и прећуткивања Младена Лесковца речита, те драгоцене за успостављање вредносне хијерархије у историји српске књижевности.

³² Живомир Младеновић, „Књижевне студије Младена Лесковца. *Из српске књижевности*, I, II”, *Књижевне новине*, 20. 7. 1968, стр. 3–4.

ТИХИ ПЕСНИК

Милета Јакшић

Невеликој скупини огледа Младена Лесковца о песништву савременика (Душана Васиљева, Жарка Васиљевића, Вељка и Бошка Петровића) припада и текст посвећен Милети Јакшићу. Лесковчев оглед „О Милети Јакшићу”¹ односи се једнако на песничко и приповедачко дело овог књижевника. И Јакшић је један од оних, горе наведених, стваралаца с којима је Лесковац био и у личним контактима и спрам којих је изградио одређен субјективни став.

О односу Младена Лесковца према Милети Јакшићу казују оних неколико страница инкорпорираних у мемоарски есеј „Сећање на Ненада Митрова” (1946). Пишући о свом доживљају Милете Јакшића, у време када је као ђак новосадске гимназије (1919–1921) незајажљиво „прождирио дневно просечно књигу или две”, Лесковац с нескривеним симпатијама предочава

¹ Текст је објављен почетком 1936. у *Правди* (Београд, 6, 7, 8. и 9. I, XXXII, бр. 11205–11208, 14), вероватно поводом смрти Милете Јакшића, преминулог 8. новембра 1935, а у проширеној верзији, под истим насловом, штампан у алманаху *Војвођански зборник* (Нови Сад, 1938, 41–47). Сви наводи у нашем раду дати су према тој коначној верзији.

песников лик.² Милета Јакшић, тада књижничар у библиотеци Матице српске с нимало службеничким односом према још увек несређеном повереном му књижном фонду, недоступном публици, чинио је уступке младим заљубљеницима у писану реч: „Јер, добар а мек какав је био, Јакшић није могао успешно одолевати наметљивим молбама гимназиста који су, са оним здравим и развијеним ђачким смислом за открића, убрзо докучили за његов посао, па нам је тако с времена на време, оном својом намерно набуситом осорношћу – а коју смо ми тек доцније правилно схватили –, ипак давао по неку књигу; онизак а стамен, [...] са отвореном књигом у руци, [...] расејан и замишљен, [...] није много говорио, [...] али волео је млад свет и споразумевао се с њим лако и ћутке, осмехом, са неким прећутним споразумевањем онога што се није рекло а на шта се мислило [...] Добре и мудре очи Милете Јакшића и нас су некако смиривале и све око нас улепшавале; полако и неприметно, заволели смо тада песника и његово ћутање, а улазили му у собу скоро побожно.”³

Милета Јакшић, чији су пријатељи и покровитељи у извесном смислу били Васа Стајић и Вељко Петровић, наметао се пажњи њиховог млађег штићеника – Младена Лесковца. То је, верујемо, био основни повод критичког осврта Младена Лесковца на песничко и приповедачко дело Милете Јакшића у огледу под насловом „О Милети Јакшићу” (1938). Опет, а на то упућује у пролошком делу свог огледа Младен Лесковац, потреба за представљањем опуса Милете Јакшића

² Ваља упоредити Лесковчев кроки за портрет Милете Јакшића с портретом који доноси Милан Кашанин.

³ Младен Лесковац, „Сећање на Ненада Митрова”, *Из српске књижевности*, II, Нови Сад, 1968, стр. 285–286.

проишталала је и из његовог ауторског начела о важности „малих писаца” и истраживачке праксе да се посвети њиховом делу. Есејизирајући на овом месту о маргиналној позицији одређених аутора, Лесковац предочава карактер и судбину песника Милете Јакшића: „И ми, наравно, добро знамо да свако доба не мора баш бити најбоље приказано својим најгласнијим делима: има понекад затурених списа мало познатих списатеља чија нам запрашена усамљеност и посукнулоост казују каткад више него што бисмо очекивали на први поглед. Они се никада не читају без извесне меланхолије. Јер сваки мали писац – или онај за кога се верује да је то – читава је једна мала трагедија за себе: на онај ’вашар таштина’ што се назива савремена књижевност (увек, и свугде) колико је њих, као и Милета Јакшић, пошло са ведрим самопоуздањем, и ђачки невиним и наивним одушевљењем, и вером у посланство, да се врате, или застану на пола пута, разочарани, престрашени, празни, а ко зна да ли не и згађени.”⁴

Уз све наведено, у случају Милете Јакшића, реч је и о потреби да се рехабилитује његово од савременика потцењено, неафирмисано и неистражено дело. „Милета Јакшић, чак и у нашем сиротињству, није био велики писац, нема никакве сумње; али неправда која му је чињена у нашој средини не може се никад и ничим оправдати и поправити, па ни нашим уобичајеним посмртним признањем, које ће ипак морати доћи једног дана, иако ће доћи већ доцкан.”⁵

„Песник јадовит и горак”, усамљен и издвојен – „код њега има скоро неке усамљеничке страсти, неког

⁴ Младен Лесковац, „О Милети Јакшићу”, *Војвођански зборник*, 1938, стр. 41.

⁵ *Истио*.

тужног уживања што је цели свет на некој другој страни на којој није он –, и кроз своје песме”, тврди Лесковац, Милета Јакшић наглашава ту позицију изопштеника с магистралног тока српског песништва на размеђу 19. и 20. века. У такву позицију довешће га позната, погубна критичка оцена Љубомира Недића. На „...тај врло једноставни књижевни случај Милете Јакшића”, Лесковац указује наводећи чињенице везане за критичку рецепцију песниковог дела: од Недићеве *брзоилеће и набусиће* критике, преко *несаслушаних* Матошевих разлога, *млаких* похвала Марка Цара и још неколицине Матичиних критичара,⁶ и покушај, *без убеђења*, рехабилитације његове поезије од стране Бранка Лазаревића. Но, и сам Јакшић, увиђа Лесковац, неспретно је реаговао, стиховима песме „Старим путем”, на Недићеву критику.

Младен Лесковац не прећуткује слабости Јакшићеве поезије, свдећи их на инвентар старовремених, наивно-романтичарских стереотипа. „У читавој његовој поетици, уопште, дрема много читалачке досаде и осуде, доста изупотребљаваних клишеа, сва сила мртвих и сиромашних метафора, сервилних придева који се аутоматски лепе за избледеле именице једнога нама данас већ сасвим туђега доба.”⁷ (За разумевање критичких опаски Лесковчевих, у овом случају на поезију Милете Јакшића, важно је имати у виду и његово лично песничко искуство и израз, који су проистекли из сасвим другачијег сензибилитета и поетике.) Полазећи од Бодлерове тезе о важности кључних појмова у одређеном аутор-

⁶ Не знамо да ли Лесковац има у виду и прилично успео покушај заштите Милете Јакшића из пера Радивоја Врховца.

⁷ Младен Лесковац, „О Милети Јакшићу”, стр. 42.

ском опусу, Лесковац не налази ни ту фреквентну лексику на којој Јакшић утемељује своје певање.⁸

Међутим, упркос недостацима, Лесковац у стиховима Милете Јакшића препознаје аутентичног лиричара. Па и када су у стиховима овог песника чити утицаји Војислава, Змаја и Ћуре Јакшића, „и онда када није ни нов у мотиву ни без замерке у техници, он је увек аутентичан, са неком девичанском свежином, чистотом осећања”.⁹ Снагом доживљености, искреном емоцијом, иако лишеним формалног савршенства, двадесетак песама из његовог опуса (и навешће неке од њих Младен Лесковац: „Шетња у ноћи”, „Несаница”, „Ноћ”, „Јесењи ветар”, „Ова тишина”, „Пуста кућа”, „Мој завичај”, „Голгота”, „Буба”, „Ствари које су прошле”, „Уништена песма”, „Сеоски песник”) „спадају међу најдоживљеније ствари које је предратна лирика завештала нашој послератној”.¹⁰ Лесковац и аргуентује своју, време ће показати, исправну тврдњу: „А тамо где је проговорио прави Милета Јакшић, у оној својој не мало обичној поезији која је рафинирана мешавина сензуалитета и идеализма, Милета Јакшић је стајао усамљен и независан ма од кога; јер у срећним часовима правога надахнућа тај песник је могао да буде тако слободно и неусиљено, тако грациозно, тако једноставно и безазлено оригиналан, а са тако убошки мало средстава, као ретко који од

⁸ Миливој Ненин у тексту „Дубока збиља огромне тишине” уочава превиђања Младена Лесковца. Та понављања очевидна су већ у самим насловима. Тако су именице *ноћ*, *ветар*, *тишина*, врло фреквентне у стиховима Милете Јакшића. Такође, чини се да је и о преживелости поезије Милете Јакшића Лесковац имао погрешна предубеђења. (Видети у књизи: *Ствари које су прошле*, Нови Сад, 2003.)

⁹ Младен Лесковац, „О Милети Јакшићу”, стр. 43.

¹⁰ *Истио*, стр. 43, 47.

његове генерације. Ни дикција његова није баш глатка, ни израз његов није ни богат ни пун сјаја; али он нема ни оног гизделинства ни напетог интелектуализма који ће обележити неке од његових славних савременика; ни претенциозне бруталности, ни лажно неморалног, ни свесно 'нездоров', ни срачунатог да запрепасти честитог ћифту; унутрашње богатство те поезије је велико ако она и нема преимућства своје епохе: форму, стилску завршеност; јер просте и једноставне ствари свога села и свога Баната опевао је Милета Јакшић просто и једноставно."¹¹

Осим што је истакао непатворене елементе песничког рукописа Милете Јакшића, у наведеним редовима Лесковац је контрастно осветлио и маниристичке слабости лирике раздобља модерне, којем је овај песник хронолошки припадао.

И потоњи тумачи сагласни су с Лесковцем. Тако Драгиша Витошевић, указујући на иновативност поезије Милете Јакшића у односу на песнике модерне, унеколико потврђује Лесковчево уверење о Милети Јакшићу као јединственој, неоствареној песничкој личности, истичући „целу лепезу различитих даровито наговештених могућности” (ретку једноставност и непосредност, свежину и смелост песничких слика, успешан слободан стих, разорни зрачак хумора, увођење „прозаичних”, приземних тема и израза, неусиљеност и живост, саживљеност с природом, смисао за детаљ, нов начин поређења: материјалног с апстрактним). Већ насловом поглавља о Милети Јакшићу – „Весник и жртва” – Витошевић указује на неправедну рецепцију опуса овог „правог песника који је био не само по речима Вељка

¹¹ *Истио*, стр. 43.

Петровића – ’први настављач Војислављеве велике реформе’, него и прави претеча тог новог века”.

И најновији књижевноисторијски увиди у поетско и прозно дело Милете Јакшића везују га за контекст модернистичких тежњи и означавају као претечу међуратног модернизма. За Младена Лесковца, уосталом, Милета Јакшић је и једини песник раздобља модерне за ког је показао критички интерес.

Међутим, видећи га као претходника тенденција које су у српском песништву постале доминантне након Првог светског рата, у оцени Милете Јакшића као приповедача од ове тврдње Младен Лесковац унеколико одступа. Иницијалном реченицом која се односи на прозу овог аутора: „Књига приповедака Милете Јакшића, изишла неколико дана пред песникову смрт (новембра 1935) необично је карактеристична по њега”, Младен Лесковац наставља свој антитетичан оглед. (Отпочињући есеј констатацијом о Милети Јакшићу као, неспорно, малом писцу, наводи да се неправда која му је чињена никад и ничим неће моћи оправдати и поправити; након изнетог утиска да у читавој Јакшићевој поезици „дрема много читалачке досаде”. о њему суди као о оригиналном, аутентичном, снажном лиричару чијих двадесетак песама спадају међу „најдоживљеније ствари” предратне српске поезије.) Иако приповедач Милета Јакшић, пише Лесковац, нема већи значај – опет је, по његовом суду, оставио неколико „одличних” приповедака: „најбоље што је у том правцу написано у српској књижевности”.

Нотирајући најпре податак о томе када се књига *Мирна времена* појавила, Лесковац, верујемо нехотице, изоставља библиографију Јакшићевих претходних приповедачких књига; реч је о три збирке: *Приче* (1900), *Црно маче* (1921) и *Лејенде и њриче за децу и одрасле*

(1931). Превиђајући како неутрални наслов збирке првенца, тако и стилистичко-симболичку и жанровску обележеност друга два наслова Јакшићевих проза, Лесковац се везује за наслов књиге којим је овај аутор заокружио свој приповедачки рад. Истичући да је збирка „необично карактеристична по њега”, што је запажање које се лако може бранити увидима савремених интерпретатора, Лесковац у наслов учитава погрешна значења: „Види се, пре свега, да је Милета Јакшић доследно хтео да остане само хроничар свог предратног банатског села: његова 'Мирна времена' – тако се зове Јакшићева књига – протичу девичански нетакнуто и неупадљиво од свега онога што је потресало и нас и то исто Јакшићево село за последњих двадесет година”.¹²

Нити је, наиме, Јакшићева проза хроничарска, нити је реч искључиво о банатском селу, а далеко од тога да је све „девичански” чисто, неупрљано, неподложно деструкцији. Наслов *Мирна времена* иронично призива не идилу неповратно прохујалог доба, већ језовиту статичност демонског стања света. Не разабарајући оно што ће доцнији тумачи видети у приповеткама Милете Јакшића¹³, Младен Лесковац трага за категоријама које

¹² *Истио*, стр. 44.

¹³ Разматрајући статус субјекта обузетог егзистенцијалним страхом, његове релације с другима, феномене сна и фантастике, Светлана Велмар Јанковић Милету Јакшића, увиђајући антиципаторски карактер његове прозе, поетички доводи у везу с модерним приповедачима. „...у природи страха Јакшићевог јунака, који је страх од зла у људима, зла као најмоћније силе, ирационалне и непобедиве, има нечег сасвим особеног, а нечега што га везује више за приповедаче из XX, а мање за приповедаче из XIX века.” Ауторка запажа и самониклост Јакшићеве прозе, као и профетске увиде писца: „Тај страх не може а да не изазове у данашњем читаоцу помисао на тамне људске прилике са слика и графика, из романа и из филмова који су стварани у експресионистичком маниру, а ту

задовољавају његов читалачки укус. Тако, његова тврђња да је Јакшићева проза лишена „свега онога што је потресало и нас и то исто Јакшићево село” имплицира чињеницу о преферирању дела и писаца с мотивском матрицом из доминантно социјалне сфере. Мисли се ту, у првом реду, на Вељка Петровића, чије је разноврсно – прозно, поетско, есејистичко – дело за Лесковца било еталон. Приповетке Вељка Петровића, осим реченог, евоцирају и мање-више доследно остајање у кључу традиционалног приповедања, како у форми тако и у

је онда и Кафка, Јакшићев велики савременик о коме Јакшић вероватно, Кашанин је у томе сасвим у праву, баш ништа није знао. Његове су лектире, видели смо, претежно из прошлог века али је, упркос томе, Јакшић слутио срж овога века насиља и страха [...] У Јакшићевом виђењу човека зло је не у суштини, него је сама суштина човековог бића, као што је свет који човек ствара свет зла и страха. Има се утисак да, при том виђењу и у том понирању ни аутор није знао, као што то не зна ни субјект из његове прозе, ни шта је, ни колико је видео, ни где је све продро.” Тај страх имплицирао је и отуђеност субјекта од других који се јављају као прогонитељи, „ругобни” носиоци зла. Психолошка стања јунака Јакшић, увиђа Велмар Јанковићева, успешно представља наслућујући могућности и значај ониричке фантастике – „овај наш непроучени писац очигледно је оно, што Јунг зове природом снова, интуитивно сасвим добро поимао”. Он је „и визионар који се по просторима сна креће тако сигурно да му нико није потребан као водич”. Канонизује критичарка и место овог приповедача у српској књижевности: „Милета Јакшић је први, у нашој модерној прози, омогућио свом јунаку да наслути комуникацију између предмета који га окружују [...] распознаје могуће поруке које се односе на свет не-видљивог, стварности скривене испод уобичајеног поретка ствари, загонетне нити између несвесног и свесног у људском бићу, између његовог унутрашњег света који га гуши и спољашњег света који га мори, ругобност човековог постојања – то су суштинске Јакшићеве теме, и кад се њима посвети, онда готово да и не зна за промашај.” („Милета Јакшић, приповедач”, поговор књизи Милете Јакшића *Нечистија кућа*, Београд, 1985, стр. 262–278).

поступку, супротно Милети Јакшићу који, у својим приповеткама, деструише устаљене наративне обрасце.¹⁴

Ипак, почетну тврдњу (о томе да је Милета Јакшић збирком *Мирна времена* (1935) „доследно хтео да остане само хроничар свога предратног банатског села” и свођење његовог прозног опуса – „и поред јасних знакова где се назире његов напор да се теме ’мирних времена’ поставе у једно вечније, апстрактније, скоро безвременски апсолутно трајање”¹⁵ – на раван *ишиично̄ ӣредраӣно̄ ӣисца*), Лесковац, у наставку, и сам демантује. Не видећи већег значаја у новелама „Црно маче”, „Ах, Матилда!”, „Други тенор”, и жалећи због „недорађености” прича као што су „Литија”, „Светац који не помаже”, „Пророштво”, „Дубок је корен”, „Страх”, неколико приповедака Лесковац оцењује као одличне и смешта у сам врх српске приповедне прозе: „Нечиста кућа”, „Мистерије”, „Демон”, „Даћа”.¹⁶ Даље, запажа да

¹⁴ Зорица Хаџић, између осталог, о приповедном корпусу Милете Јакшића, доноси следећи суд: „Исписивао је прозу у коју је стално покушавао да интегрише фолклор, мистику, ирационално, паганско, ониричко. Чини се да је овакав концепт настао као резултат мешања његовог религијског и рационалног осећања [...] Јакшић је у прози најчешће покушавао да повеже отуђеност ликова са надискуственим или ониричким елементима приче. Међутим, управо по тој константној отуђености и усамљености ликова коју прати прожимање са сновима или фантастичним светом, Милета Јакшић је, као прозаиста, припадао кругу модерниста у првим деценијама ХХ века.” („Љиљани пољски2 Милете Јакшића”, предговор књизи Милете Јакшића *Из моје бележнице*, Нови Сад, 2010, стр. 24-25.)

¹⁵ Младен Лесковац, „О Милети Јакшићу”, стр. 44.

¹⁶ Управо оним причама којима Лесковац одриче вредност (попут приповетке „Ах, Матилда”, коју означава као „тургењевску”, иако „са оном својом љутом самоиронијом, без већег значаја”), Јакшић се данас доживљава као значајан приповедач.

Јакшић „на први, варљив поглед даје утисак савесног реалисте”. Има Лесковац и аргументе за ову своју импресију: „љубоморно скупљани детаљи” (што се види из пишчеве оставштине), „уска локална тематика [...] намерно сув и стегнут стил [...] објективна ’бестрасност’ и као индиферентна удаљеност од свега онога што је тако страшно и патнички бесни и гамиже у неким његовим најбољим и одличним приповеткама”.¹⁷ Али, и поред свега наведеног, Лесковац закључује: „па ипак, Милета Јакшић није реалист, или бар није само то. Живље него занатски манир и стил, дух приповедака овога новелисте оцртава дефинитивно његову физиономију приповедача.”¹⁸ Тај дух који Лесковац своди на: *оцртанавање неухваћљиве ѿаме и зајонейни лик ѿајансѿиве ној, вамѿирске сѿрахоѿие, веиѿичарска бајања и клојоѿања, оно ѿримордијално, деѿиѿе, као у бајкама и леѿендама*, уочљив је и у његовој „најкарактеристичнијој” причи – „Нечиста кућа”. Те карактеристике Лесковац препознаје у Јакшићевим приповедачким покушајима указивања на неизрециво: трансцендентност, фатализам, психолошку примордијалност, непосредност и *релиѿијску ѿростѿоју ѿона којим је све ѿо казано*, да би констатовао – „У њему је одиста био један мистичар покопан”.¹⁹

Пред крај огледа „О Милети Јакшићу” Младен Лесковац упућује и на остале мотиве који су могли бити, и свакако то јесу, изворишта његовог интересовања за овог књижевника. Најпре, дело Милете Јакшића припада књижевности Војводине, без њега би она „била сиромашнија, хладнија и лажнија [...]”; па као што у це-

¹⁷ Младен Лесковац, „О Милети Јакшићу”, стр. 45.

¹⁸ *Исѿо*.

¹⁹ *Исѿо*, стр. 46.

лом делу Милете Јакшића има више срца и човечанске емоције него окретног занатства и списатељске премудрости, тако је неоспорно да душевност ових приповедака 'наткриљује доктрину у њима садржану'; и тек преко њих може се сагледати један део најинтимнијег нагона Јакшићева завичаја. А то је врло много." Затим – и овај стваралац дубоко је, антејски, укорееен у тло, „песник који је живео са оноликом љубављу за вечиту снагу земље и вазда моћну болест живота”.²⁰

У финалу свог огледа Младен Лесковац елаборира тезу о Милети Јакшићу као ствараоцу нереализованих потенцијала: „Он је био и дубљи и сложенији, и најлепша његова мисао остала је негде ван његових књига, у тајанственом и неказаном”.²¹ Загонетност личности Милете Јакшића оставио је Младен Лесковац да откривају потоњи историчари књижевности. И ова Лесковчева тврдња поникла је, међутим, на његовом уверењу о детерминишућим факторима као што су сам карактер писца али и околности у којима његово дело настаје.

Конечно, овим текстом Лесковац је дао прилог валоризацији приповедачког дела Милете Јакшића, које је деценијама, све до средине осамдесетих, било готово заборављено.

²⁰ *Истио*, стр. 47.

²¹ *Истио*.

ПЕСНИК НОВОГ САДА И ВОЈВОДИНЕ

Жарко Васиљевић

У више наврата бавио се Младен Лесковац – као есејиста и приређивач – фигуром и делом Жарка Васиљевића. Два огледа посветиће овом песнику, свом пријатељу, једном од тројице с којима је 1934. године штампао стихове у заједничкој збирци *Три њрема један за њоезију*. Као приређивач, Лесковац се побринуо и за два издања Васиљевићевих песничких књига. Најпре начинивши избор из његовог песничког корпуса под насловом *Лирски записи* 1949. године, а потом сабравши у књизи *Песме* 1976. читаво песничко дело овог уметника.

Есеј „Жарко Васиљевић” штампан је 1949. године с поднасловом „Предговор његовој збирци стихова ’Лирски записи’”.¹ Исте године штампан је поменути избор из песничког опуса Жарка Васиљевића и уз њега овај наменски писан текст. Да је до овог свог огледа Младен Лесковац држао казује податак да се касније, осим у *Календару Мајице српске за 1955. годину*,² нашао и у две његове есејистичке збирке, али и као пред-

¹ *Лейоис Мајице српске*, год. 123, књ. 363, св. 5, (мај), стр. 294–310.

² Уз овај есеј у *Календару* објављена је и Лесковчева белешка о Васиљевићевој песми „Смрт нечија те заболи”. (*Календар Мајице српске за 1955. годину*, Нови Сад, 1954, 27–32.)

говор Васиљевићевим *Песмама* штампаним 1976. поводом 30-годишњице ауторове смрти.³ До данас, тај оглед остао је референтна анализа опуса овог песника, без обзира на то што су поједини судови изречени у њему формулисани под баластом идеолошких уплива.

Без сумње, реч је о важном Лесковчевом тексту, једном од оних у којима аутор казује много више него што насловом наговештава. Њиме се Лесковац представља као биограф, историчар књижевности, али и критичар спреман да вреднује. Биограф је у првом, уводном делу док наводи елементе за животопис Жарка Васиљевића и исписује хронику породице потекле од цинцарске лозе Василијадеса. Пишући о песничком формирању Жарка Васиљевића од момента његовог појављивања на књижевној сцени 1919. па до смрти 1946, Младен Лесковац, посредно, указује на карактеристичне појаве у развоју српске поезије у међуратном периоду. Коначно, по природи приређивачког посла, прави селекцију (што се рефлектује на садржај песама објављених у Васиљевићевим *Лирским записима*) да би, претходно, у предговору навео критеријуме одабира песама и изрекао оцене о вредностима појединих делова песничког опуса који је еволуирао кроз неколико стваралачких фаза.

Значај овог есеја Младена Лесковца, међутим, не огледа се само у контексту изучавања дела конкретног песника – Жарка Васиљевића. Лесковчев текст има, делом, и програмски карактер. Карактер, моменат и средина, истиче Лесковац, сасвим у духу позитивистичких теорија, пресудни су фактори који утичу на судбину дела (и) Жарка Васиљевића. Стога, у уводном делу ог-

³ Оба есеја о Васиљевићу Лесковац штампа у књигама *Чланци и есеји* (1949) и *Из српске књижевности*, II (1968), као и у поменутој књизи песама из 1976.

леда мотивише потребу за књигом његових изабраних песама. Развијајући се споро, изван токова књижевног живота, Васиљевић је готово одустао од објављивања у моменту када је, по Лесковчевој оцени, досегао врхове: „У своме стварању дакле Жарко Васиљевић није трајно пламтео својим стваралачким снагама: крхала га је и исисавала ћифтинска средина, а он се дао крхати и исисавати; и ретко је када посао претпостављао беспослици: код њега су обично после дуге и предуготрајне чаме тек на махове наилазили проломи неуравнотежене краткотрајне енергије. Плаћао је дакле и он обилат трибут разноликим облицима литерарног ексклузивизма и бохемства своје епохе, тровао њима и свој лични живот као што му је товарио отпатке у своје стихове; споро је дакле налазио свој пут. Иако касно, ипак не сасвим доцкан, тек пред смрт, он је јасно назрео и неке од својих могућих а превиђених задатака као и многе своје пропусте, и у грозничавој предсмртној журби покушао да доконтра своја раздружења. Срећни кусају обема вилицама, вели пословица. Жарко Васиљевић је спадао међу оне, не срећне, који нису дочекали да до краја утоле своју глад за напоре човечнијих задатака.”⁴

У наведеним редовима Лесковац даје своје виђење једног од ретко динамичних периода у српској књижевности – раздобља између два светска рата када домаћи ствараоци, коначно, хватају корак са Европом и активно учествују у модернистичким експериментима. Душевни ломови, карактеристични за читаву генерацију младих писаца који су преживели, на различите начине, катаклизму Првог светског рата, сустизали су и Васиљевића, бацајући га из летаргије у еуфорична стања, из

⁴ „Жарко Васиљевић”, *Из српске књижевности*, II, стр. 294–295.

дефетизма у одлучну акцију. Трагати за новим, аутентичним изразом, у оквиру експресионистичке побуне, експериментисати – значило је за Младена Лесковца *илаћаићи ирибуи* „разноликим облицима литерарнога ексклузивизма и бохемства своје епохе”, *ишовати* „њима и свој лични живот” и *ишоварији* „отпатке у своје стихове”. Поетичка начела Младена Лесковца и његова књижевноисторијска процена једног раздобља – више су него јасни.⁵ Он је још увек на трагу оних критичких начела која пледирају за „здравље” у поезији. Тај скерлићевски, ауторитарни, позитивистички функционализам оживеће, с чврстим упориштем у владајућој идеологији, снажно, након Другог светског рата у време настанка овог Лесковчевог текста. (Реченицом која стоји на крају датог навода из Лесковчевог текста, и овај критичар изриче апологију овом раздобљу.) Ипак, реч је, добрим делом, и о валидним, постојаним аксиолошким критеријумима Младена Лесковца (истинитости, ангажованости, и сл.). Репер таквих поетских квалитета, наглашава Младен Лесковац поново, и у овом огледу, јесте – Вељко Петровић.⁶

У другом делу огледа, Лесковац користи свој уобичајени биографски ракурс – функционалан колико у ужем контексту (указивању на песникове претке и порекло), толико и у ширем смислу (представљању

⁵ Уосталом, као да се не ради искључиво о поетичким и естетичким начелима, већ нечем дубоко укорењеном у саму природу Младена Лесковца. Рационалност, одмереност, традиционализам, радиност и тежња за успостављањем реда... неке су од битних карактерних особина нашег критичара на које указују његови савременици и сарадници.

⁶ Може бити да је управо сугестија Вељка Петровића и нагнала Младена Лесковца да начини есеј о Жарку Васиљевићу. (Видети: Вељко Петровић, *Писма 1904-1964*, писмо 251, стр. 243.)

процеса формирања српског грађанског сталежа у Београду и Војводини током 19. века). Иако испреда занимљиву причу о Кости Васиљевићу, песниковом оцу, чувеном глумцу Српског народног позоришта, и старијим прецима, Младен Лесковац не чини то на основу предања, већ, са уобичајеном документарном потком у мноштву ситних детаља похрањених у архивској грађи. (Као извор, Лесковац, можебити, користи *Новосадске биографије* Васа Стајића.) Тај устаљени метод, међутим, у овом случају, Младен Лесковац доводи у питање релативизујући вредност једног, у контексту биографизма, неизоставног податка: „Ако игде место рођења не пружа никакву упоришну тачку нити даје поуздан податак о средини у којој је један писац поникао, то је свакако са Жарком Васиљевићем... рођеним у турнејској паузи између две позоришне сеобе [...] Родити се дакле у Белој Цркви, похађати основну школу у Руми, Новом Саду, Бечкерек, Кикинди, Митровици, Земуну, Ковину и Вршцу, а у међувремену ко зна у коликим још, и којим све, другим местима, градићима и селима незабележеним у документима – ето то је и таква била средина из које је изникао Жарко Васиљевић.”⁷

Ипак, и у ова два податка: цинцарском пореклу породице и номадизму песникових родитеља, Младен Лесковац види корене двеју особина Жарка Васиљевића: препознавања духовног претка у Стерији и осећања самоће и страха укоренењеним у песниковом бићу а понесеним из детињства.

У одељцима који следе Младен Лесковац се враћа стваралачком путу песника Жарка Васиљевића разграничавајући га на неколико фаза. Указујући на његове

⁷ „Жарко Васиљевић”, *Из српске књижевности*, II, стр. 295–296.

песничке почетке (прву песму, „Смрт лепога човека”, објавио је у кратковеком, једном од првих модернистичких часописа – новосадском *Дану* 1. јула 1919), Лесковац се поново, сада много минуциозније но у уводном делу огледа, негативно изјашњава о поетским тенденцијама у српском песништву двадесетих година прошлог века у складу са којима Жарко Васиљевић ствара и објављује две песничке књиге (1924): *Шайуџијања* и *Минијаџуре*.⁸ Шта све у овој, у основи експресионистичкој поезији, доводи у питање Младен Лесковац или, прецизније, шта то не одговара његовом читалачко-критичарском укусу? Показаће се – оно што савремена историја књижевности не означава, априори, негативним предзнацима: егоцентричност и бизарност, песимизам („песма је мрачна, нездраво чулна”, рећи ће Лесковац за „Смрт лепога човека”),⁹ носталгичност, удаљеност од стварности („јаве”), езотеричност, скепсу, херметизам, безверје, космизам, неодређеност тежње за „свемирским литијама”, фатализам... да би резимирао: „Има ту нешто и од Црњанског”.¹⁰

Са таквог „проблематичног становишта кренуо је Жарко Васиљевић у српско песништво”¹¹, да би 1934. године збирком *Бол улице* начинио, парафразирамо, занимљиву промену. Са космичких висина Васиљевић скреће поглед на градску улицу, уводи иронију, од со-

⁸ Не без значаја је податак да прву књигу Васиљевић објављује у издању Светислава Б. Цвијановића, београдског издавача са знатном улогом у креирању токова српске књижевности у првим деценијама 20. столећа. Друга збирка штампана је у издању часописа *Раскрсница*.

⁹ „Жарко Васиљевић”, стр. 305.

¹⁰ *Истио*, стр. 307.

¹¹ *Истио*, стр. 308.

липсизма експресионистичких стихова окреће се човеку и његовом удесу. „Њима је Жарко Васиљевић, доста неочекивано, закорачио у социјалну лирику, оригиналну и веома занимљиву.”¹²

Врло брзо, од социјалног песништва учињен је заокрет ка песничком сликању Војводине: „Можда је опасно употребити овакав израз када је реч о песнику. Међутим, Жарко Васиљевић је одиста покушао да на веома особен начин слика и карактерише Војводину и њено грађанско друштво, чак њене институције и традиције. Та мисао га је најдубље инспирисала, њој је посвећивао највише срца и усредсређености, и та тема биће његов главни, заокругљени допринос нашој лирици у њеноме раздобљу између два светска рата. Њега као ли-

¹² *Истио*, стр. 311. Пишући оглед о поезији Жарка Васиљевића, Радомир Константиновић потврђује извесне овде предочене налазе Младена Лесковца. И Константиновић ране Васиљевићеве песме доводи у везу с поезијом Милоша Црњанског: „Ту има Црњанског, али не само у звуку понеког стиха, него у повођењу за оним што је најкарактеристичније у после-експресионистичком, новоромантичарском Црњанском, а што се пре свега исказује покушајем ослобођења од сваке рационално одређене, *циљне* радње, у настојању да се прихвати апсолутна бесциљност, и то тако што ће *немоћна радња да се њонавља као једино моћна*.” („Жарко Васиљевић”, *Биће и језик*, књ. 8, Београд – Нови Сад, 1983. стр. 224.) За разлику од Лесковца који најаутентичнијег Васиљевића види у стиховима о Војводини, Константиновић највреднијим делом његовог опуса сматра песме у збирци *Бол улице* (1934) које означавају прекид са солипсизмом, покушај да се „говор *Ја* замени *јовором о друјима*” и окретање прозном говору, прози „...по којој ће стихови Жарка Васиљевића најсигурније и бити запамћени.” (*Истио*, стр. 229.) „Најстрашнија слутња до које је дошао овај песник распадања мита о грађанском Ја, о слободној личности, јесте слутња да *живи формула, образац, обичај, а не сџм човек*.” (*Истио*, стр. 231.) Васиљевићевој послератној збирци, *Зайиси о Србији*, Константиновић одриче уметничку вредност.

ричара треба мерити по томе доприносу...¹³ Те песме тематизују управо оне локалне спецификуме којима се, додуше не с поетског, већ културноисторијског аспекта, бави Младен Лесковац.

Конечно, последњу стваралачку фазу чине песме настале после Другог светског рата објављене 1946. у збирци *Зайиси о Србији*. Њима је Жарко Васиљевић исказао оданост левичарској идеологији усвојеној концем тридесетих година. Тако се стваралачки преображаји Жарка Васиљевића указују као парадигма песничког пута релативно великог броја стваралаца који се од експресионистичког и надреалистичког авангардизма окрећу најпре социјалној литератури, а током четрдесетих година и социјалистичком реализму.

Да је есеј писан с веће временске дистанце, питање је да ли би критичка мерила била идентична онима којима Лесковац барата 1949. декларишући се као апологета „новог доба”. Такве ставове Младен Лесковац делимично је модификовао у есеју „Сећања на Жарка Васиљевића” из 1966. године. Личне успомене на Васиљевића Лесковац износи у форми, како поднасловом саопштава, „Писма Бошку Петровићу, уреднику *Лейоџиса*”. И тематски и по тону, реч је о два потпуно различита огледа. Док је у првом предмет анализе Васиље-

¹³ Младен Лесковац, „Жарко Васиљевић”, стр. 312. Оцењујући овај део корпуса, у тексту „Смрт Жарка Васиљевића” Лесковац, између осталог, тврди: „После Змаја, Нови Сад није имао већег и свог књижевника, песника који би у толикој мери изражавао дух Новог Сада, па у извесном смислу и целе Војводине, био, на један особит и сасвим свој начин, носилац новосадских традиција и настављач нечега врло древнога и драгоценога, и Нови Сад за последњих четрдесет година није однеговао изразитију и упадљивију уметничку физиономију него што је песничка личност Жарка Васиљевића.” („Смрт Жарка Васиљевића”, *Лейоџис Мајинце српске*, год. 120, књ. 359, св. 2, (новембар) 1946, 158–167).

вићева поезија, у другом је у фокусу сама личност Жарка Васиљевића, интимног Лесковчевог пријатеља. Стога је и тежња за објективношћу овде замењена лирском, исповедном осећајношћу („Жарка сам волео”)¹⁴ и субјективно обојеним утисцима. Лесковац се Васиљевића сећа као човека који је људе безусловно волео,¹⁵ имао самилости према њима и разумевања за њих и био дубоко укореењен у своју средину, у сам живот. „Књижевност, уосталом, ни иначе није била најглавнија ствар у његову животу: живот сам био је далеко претежнији, – па, ако тако смем рећи, не баш његов лични живот.”¹⁶ Младен Лесковац у свом сећању представља Васиљевића у различитим улогама: као сина, управника позоришта, читаоца, човека заинтересованог за много шта, слика његове навике и хирове исказујући више разумевања и афинитета за све, па и за његове песничке екстраваганције.¹⁷ Оно што је у есеју из 1949. препознавао као

¹⁴ „Сећања на Жарка Васиљевића”, *Из српске књижевности*, II, стр. 328.

¹⁵ Лесковац је, сам нам то открива, човек другачијег кова. Тако, у овом писму/есеју чини дигресију промишљајући на тему: да ли човека треба волети? „Нисам међутим сигуран да ли човека... заправо, сигуран сам да човек нипошто није тако умно успело и срећно саздано биће да би га, у првом реду и по сваку цену, требало баш волети [...] Највише и најразумније што за човека, пре свега његова добра ради, можемо учинити, то је да га упознамо (ствар веома тешка) и онда му омогућимо, ако нам је толика моћ, или помогнемо, ако можемо, да заседне за свој прави а можда и једини посао, па да онда расте он послом а посао њиме; биће да је то највиши и најмудрији облик љубави...” (Видети: „Сећања на Жарка Васиљевића”, стр. 338.)

¹⁶ *Исто*, стр. 340.

¹⁷ „Напише песмицу, мајушну колико *хаи-каи*; чита се однатраг као и спреда – волео сам те његове компликовано отровне палиндромске шале –, а понекад опет, баш сасвим обратно: одна-

национализам и родољубље, у есеју датираном 1966. представљено је као космополитизам и човекољубље личности под бременом *сїрашної задайїка йесника*.¹⁸ Коначно, Младен Лесковац у својој посланици исказује похвалу овом уметнику: „Лице истине је, међутим, чисто и неподмитљиво: оно што је пре 30 година мало коме било јасно данас је до очевидности несумњиво: ништа урађено у оном граду оних времена, а срећом и нешто шире, није тако поуздано значајно и зрело колико дело Жарка Васиљевића...”¹⁹ Такво сазнање нагнаће Лесковца да поводом годишњице смрти прикупи и објави све песме свога пријатеља, песника, Жарка Васиљевића.

Пријатељевање Лесковца и Васиљевића одразило се и кроз стваралачке утицаје. Тако Радомир Константиновић, интерпретирајући Васиљевићеву песму „Реч две о моме пријатељу Јеврејину из Новог Бечеја” из 1939. уочава, између осталог, и следеће: „О трагици Јеврејина, као *суиїдасївеној* трагици човека, – али с тежиштем на трагици постојања уопште, – писао је пре Васиљевића Младен Лесковац: то је песма *У сїомен Самуела Елеазара Роба*, штампана у књизи *Три йрема један за йоезију*, 1934, коју је Лесковац објавио у заједници са Ненадом Митровом, Душаном Микићем и Жарком Васиљевићем. Иако је ова Лесковчева песма, – као уосталом и сва његова поезија, – неупоредиво интелектуално сложенија, прожета меланхоличном медитативношћу које нема у поезији Жарка Васиљевића, није искључено да је она значила известан подстицај за Васиљевића. Уопште, изгледа да је Младен Лесковац подстицајно деловао на

трашке извргне грохотом руглу све што је, романтично-сетно, било речено када се чита нормално.” *Исїо*, стр. 352.

¹⁸ *Исїо*, стр. 327.

¹⁹ *Исїо*, стр. 330.

Васиљевићево широко отварање ритмовима монотоне наратије, који су у његовој поезији дошли до изражаја пре него у поезији Жарка Васиљевића.”²⁰

Уосталом, прозаизација лирског израза, по мишљењу Радомира Константиновића, заједнички је именоватељ све тројице песника, аутора збирке *Три према један за поезију*, „који су покушали да се, прозаизирањем лирске речи, отворе, медијски, свету изван стандардног лирског Ја грађанске културе које егоистички апстрахује тај исти свет.”²¹

А по Лесковчевом уверењу: „Литерарних утицаја свакако да нема без извесних унутрашњих аналогича, без веома сличних спољних, у првоме реду друштвених импулса”.²²

²⁰ Радомир Константиновић, „Жарко Васиљевић”, *Биће и језик*, књ. 8, стр. 233, (фуснота 19).

²¹ Радомир Константиновић, „Ненад Митров”, *Биће и језик*, књ. 5, стр. 519, (фуснота 30).

²² Младен Лесковац, „Сећања на Жарко Васиљевића”, *Из српске књижевности*, II, стр. 306.

ЛИРИК РАТНОГ НАРАШТАЈА И ПОМЕТЕНОГ ДОБА

Душан Васиљев

Критички текстови о делу Душана Васиљева и његовој критичкој рецепцији представљају, у извесном смислу, изузетак у опусу Младена Лесковца. Васиљев је, наиме, једини песник послератног модернизма у српској књижевности чију поезију Лесковац афирмише. Писао је овај истраживач о Ненаду Митрову и Жарку Васиљевићу, али ови огледи имају другачију димензију од страница посвећених опусу Душана Васиљева. Васиљев, прво, не припада кругу Лесковчевих пријатеља; његов стваралачки и животни век окончан је у време када, само четири године млађи, Лесковац тек закорачује у књижевност. Друго, док о Ненаду Митрову промишља и пише с биографског аспекта, а о песништву Жарка Васиљевића стављајући позитиван вредносни предзнак тек на онај део његовог опуса у којем се од модернистичких стремљења окреће животу и стварности, о Душану Васиљеву пише као о једном од аутентичних лирских талената у послератној српској авангарди. Треба ли рећи да сва тројица књижевника припадају војвођанском културном простору?

Два текста из критичког корпуса Младена Лесковца, један есеј и једна критика, односе се непосредно или

посредно на дело Душана Васиљева. Први од њих, „О Душану Васиљеву. Поводом петнаестогодишњице смрти” (1939), има пригодни карактер, док је други, „Живан Милисавец о Душану Васиљеву” (1952), приказ монографије о овом књижевнику.¹ У критичкој рецепцији дела Душана Васиљева Младен Лесковац заузима важно место. Не само да је његов кратки критички запис о Васиљеву један од првих релевантних текстова о овом аутору,² већ је Лесковац успео да у свом тексту с краја тридесетих година укаже на неке од кључних одлика ванредно даровитог песника незаобилазног не само у контексту развоја српске међуратне књижевности.

Душана Васиљева Младен Лесковац види као аутентичног, самониклог лиричара чији су стихови настали на основу дубоко личног доживљаја, пре свега, ратне стварности. Иако свестан извесних слабости његове поезије (сужена скала лирских мотива, неоригиналност у љубавној лирици, неуредност и недорађеност, површност и недореченост), не налазећи у њима теме које су

¹ Први текст штампан је у *Гласнику Историјској друштва у Новом Сагу*, Нови Сад, 1940, XIII, стр. 190–195, други, под насловом „Нова књига Живана Милисавца”, у новосадском *Дневнику* 1, 2, I, 1953/XII, бр. 2523, 10. Прештампани су у Лесковчевој књизи *Из српске књижевности*, II, 1968. испод заједничког наслова „О Душану Васиљеву” с бројчаним ознакама које одговарају хронологији настанка.

² Живан Милисавец у студији о Душану Васиљеву указује на *озбиљносћ*, *солидносћ* и *студиозносћ* три чланка о Душану Васиљеву објављена пред рат. Осим Лесковчевог (за који ће рећи да је „писан са приличном сигурношћу и познавањем. Ту је дата и књижевна оцена, потпуније него до тада, јасније и одређеније, иако не и друкчије, у основи, но што је то већ речено.”), наводи радове који су уследили: Сп. Васиљева (1939) и Милана Селаковића. (Видети: *Песник йораза. Студија о Душану Васиљеву*, Нови Сад, 1952, стр. 16–17.)

одговарале његовом читалачком и критичарском укусу („ни љубав према отаџбини није певао, ни љубав према завичају није певао”³), позиционира га високо: „...јер је лирско и исповедно-лично било оно најнеодољивије и најелементарније што је покретало творачку снагу Душана Васиљева. Нико није тако моћно, у ђаволски наказној визији, сликао аустријску касарну као Мирослав Крлежа; нико поштеније од Драгише Васића није сликао људске тегобе и мушка посртања са оног другог фронта; никоји наш приказивач рата, као и никоји наш писац, није видео и дубоко проучио толико нашег света – од Срема па до оног нашег човека шибаног ветром са Средоземља – колико Вељко Петровић; нико у ратна причања није унео толико месечарске, нихилистичке болећивости колико Милош Црњански. Па ипак, име Душана Васиљева има своје скромно место поред ових изврских прозаиста, а нераздвојиво од приказа рата у нашој књижевности. Јер ако и није имао снагу, зрелине и доспевања да сагледа туђе дубине, Васиљев је опевао своју акцентом тако чистим и звонким, да неке његове песме стоје чврсто, као историјски датуми на међама раздобља. Његова славна песма *Човек њева њосле рајша* узвисила се на чело наше послератне књижевне епохе, и може ту да остане са чашћу, и као програм њен, и као етикета, и као докуменат.”⁴

У тој искрености, утемељености у аутобиографском, интимном, као рефлексом општих друштвено-историјских потреса („казивао је своје доба снагом тако потресно неодољивом, како је то само лирској песми

³ Младен Лесковац, „О Душану Васиљеву. Поводом петнаестогодишњице смрти”, *Из српске књижевности*, II, Нови Сад, 1968, стр. 277–278.

⁴ *Истио*, стр. 276–277.

дато”) треба тражити мотив за Лесковчево критичко интересовање за овог песника превратничких моћи, који казује немире читаве генерације („кроз стих малога црнпурастога ченејског учитеља говорио је тада цео један ратом изможден нараштај и цела једна не само за трен пометена епоха”). Такође, етичка димензија поезије Душана Васиљева морала је одредити Лесковца за његово критичко сагледавање дела овог експресионисте. Јер, како пише Радомир Константиновић: „Он је певао из *самој морала*, из осећања кривице греха човека према сопственој човечности, према *Човеку* (са великим почетним словом) који је жртва овога зверско-нагонског човека, који је ’сатрт, погажен, уморан’, у нама дубоко скривен, Човек који се не враћа. Не постоји други песник кога су моралне грознице тако потресале као Душана Васиљева...”⁵ „Оно што је Душан Васиљев изразио са више снаге него ико, то су умор и апатија, затим нека нејасна, мутна чежња за прочишћењем и обнављањем, напијање за неким чистијим и бољим животом. Тај момент није изразило ништа на потреснији, интензивнији и једноставнији начин него опори и сонорни Васиљевљев стих,”⁶ пише Лесковац.

У рецензији Милисавчеве књиге *Песник њораз* Лесковац наводи и коју врсту истраживачких радова сматра важном, односно који књижевноисторијски метод преферира. У том смислу, овај текст релевантнији је као елемент за тумачење Лесковчеве поетике него самог стваралаштва Душана Васиљева. Наиме, истичући вредност књиге Живана Милисавца, Младен Лесковац

⁵ Радомир Константиновић, „Душан Васиљев”, *Биће и језик*, књ. 8, 1976, стр. 189.

⁶ Младен Лесковац, „О Душану Васиљеву. Поводом петнаестогодишњице смрти”, стр. 277.

као априорни квалитет види сам методски поступак који резултира биографском монографијом. Милисавац, на име, своје истраживање утемељује на документарној (епистоларној) грађи, али и Васиљевљевом књижевном раду: песмама и приповеткама. У односу према истраживачкој грађи, у методолошком смислу, Милисавац и Лесковац испољавају склоност ка истом, биографском сагледању и интерпретирању материјала. Интересантна је, стога, Милисавчева експлицитна тврдња о релативности документарних извора, подударна Лесковчевим ставовима о истом проблему. „Ми знамо да ни писма, ма чија она била, не дају увек тачну и објективну истину о онима који су их писали, као што ни архивска акта, и поред свих чињеница, обично не говоре пуну истину о људима на које се односе. Чињенице често нису саме собом довољне за објашњавање питања чије се решење тражи. Оне зависе и од многих ситних, и наоко можда и неуочљивих елемената, често и нематеријалне природе, који се за њих везују и надовезују.”⁷

И савремени историчари књижевности, који не држе много до биографског метода историјске критике, у случају Милисавчевог рада о Васиљеву доносе позитивну оцену. Радован Вучковић запажа: „Живан Милисавац је биографску монографију о Васиљеву, *Песник ѿораза*, сачинио тако што су му песме послужиле као грађа за склапање целовите слике пишчевог живота. Милисавац је у већини прича препознао неке моменте из песникове биографије. Можда би такво биографско тумачење писца другачијег профила било одвећ поједностављено. Али кад је реч о Душану Васиљеву, који је у песничком, прозном и драмском делу давао преоб-

⁷ Живан Милисавац, *Песник ѿораза. Сџудија о Душану Васиљеву*, Нови Сад, 1952, стр. 18.

ликоване детаље сопственог живота и реакције на притиске околине, може да буде оправдано.”⁸ Ово „може” имплицира закључак Радована Вучковића који се тиче стилског одређења у основи експресионистичке прозе овог аутора: „...биографски детаљи и аутобиографски концепован лик главног јунака Васиљевљевих приповедака опште су место у књижевности експресионизма и нема разлога да се узимају као нешто специфично за тог писца”.⁹

Лесковац, пак, аутобиографизам Душана Васиљева тумачи као плод аутентично-песничке вокације независно од владајуће поетике доба: „Јер Васиљев је сав снага и полет, млада снага и наиван полет, и онда када не успе. Јер је он ипак знао највећу снагу лирског писања: бити искрен; и јер је слутио да у уметничком делу има нека суморна озбиљност која ће телесном човеку вазда и неизбежно недостајати.”¹⁰

Управо је „бити искрен”, један од основних критичких аршина и Младена Лесковца. Утолико су значајни управо ови есеји неприкосновеног зналца српске књижевне прошлости у којима се директно (без посредовања туђих налаза – како то налаже историја књижевности) суочава с делима писаца савременика. Јер, у простору есејистичке форме мишљења и казивања могуће је баратати категоријом искренности, док је наука детерминисана императивом објективности.

⁸ Радован Вучковић, „Лично и опште. Душан Васиљев”, *Војвођанска књижевна авангарда*, Зрењанин, 2006, стр. 339.

⁹ *Истио*, стр. 347.

¹⁰ Младен Лесковац, „О Душану Васиљеву. Поводом петнаестогодишњице смрти”, *Из српске књижевности*, II, 1968, стр. 278.

ИНТЕЛЕКТУАЛНИ САГОВОРНИК

Бошко Петровић

„Бошко Петровић и Младен Лесковац представљали [су] неку врсту интелектуалнога тандема, као неки Кастор и Полукс у Новом Саду. Они су били комплементарни по много чему, а пре свега по надлокалној димензији њихових личности”,¹ запажа Дејан Медковић. Сарадници у различитим подухватима,² Бошко Петровић и Младен Лесковац били су и присни пријатељи. Тако Лесковчеви критички огледи о делу Бошка Петровића припадају оном делу корпуса овог тумача (и) савремене литературе којим указује, између осталог, и на лични афинитет према опусу писца блиских идејних, етичких и естетских начела. На особину Младена Лесковца да као критичар одабира дела вођен наклоношћу и афинитетом наводи Вељко Петровић насловом новин-

¹ „Носталгична сећања”, *Разговори о шајнама Бошка Петровића*, зборник радова, уредили Славко Гордић, Иван Негришорац, Нови Сад, 2004, стр. 231.

² Најчешће су их „окупљали” Јован Јовановић Змај и Вељко Петровић. Занимљив је и есеј Младена Лесковца „Сећања о Жарку Васиљевићу” (1966) написан у форми епистоле Бошку Петровићу, као траг о пријатељској наклоности обојице према тада већ покојном песнику.

ског текста – „Кад критичар воли дело о којем пише”.³ Указујући на неколико вредних прилога у мајској свесци *Лейхойиса Майице српске* 1951, Вељко Петровић посебно истиче Лесковчев критички приказ збирке *Земља и море* под насловом „Лирика Бошка Петровића”.

Своје поимање књижевне критике и историје књижевности и њиховог међусобног преплитања и прожимања Младен Лесковац елаборирао је у експозицији есеја „Лирика Бошка Петровића”.⁴ Мимо обичаја, на неколико уводних страница текста објављеног поводом Петровићеве збирке *Земља и море*, Лесковац је на терену књижевне теорије. Његови ставови изнети на том месту важни су утолико што ће их управо од педесетих година овај историчар књижевности и критичар потврђивати – и потврдити – сопственом праксом.

Ма колико различити, каткад и сасвим супротни, функције и задаци књижевне критике и историје књижевности у нашој култури, пише Младен Лесковац, из разних узрока нису били доследно раздвајани. Често су се, у прошлости, мешали, преплитали, смењивали, понекад – бркали. Књижевна критика имала је примат над историјом књижевности. За многе ауторе имала је „привлачну моћ као никоји други књижевни род (та она сама и јесте моћ!)”.⁵ У савремености, дешава се обрнут процес: и књижевни критичари све више су заокупљени књижевном прошлошћу. Историја књижевности, сматра

³ *Политика*, 10. мај 1951, год. XLVIII, бр. 13858.

⁴ Текст је први пут објављен у *Лейхойису Майице српске*, год. 127, књ. 367, св. 5, (мај) 1951, а прештампан у књизи *На нашој њистојбини*, Нови Сад, 1951, 281–304. Сви изводи из овог текста преузети су из књиге.

⁵ Младен Лесковац, „Лирика Бошка Петровића”, *На нашој њистојбини*, Нови Сад, 1951, стр. 281.

Лесковац, привлачи истраживаче богатством средстава својих студија али и могућношћу изрицања коначнијег суда, најзад, потребом: „да се ранија схватања и прикази поново претресу, допуне па и измене. Али те тежње и навике, једном стечене, савременику могу много сметати у намери да актуелне књижевне појаве види и посматра средствима књижевног критичара: савременик пишчев, он те појаве никада не може сагледати у потпуности, историјској издвојености и свршености, него само у спором процесу самога трајања.”⁶

Отуд се, указује даље Лесковац, савременици ретко и невољно одважују да формулишу „објективну слику најактуелнијих књижевних појава [...] Игра је увек опасна: таман као када би се подухватили да замислимо како ће још живи писац изгледати у наредном столећу. Јер детерминисан не само својим становиштем, критичар-савременик ни иначе не може никада са поузданошћу знати ни докучити која ће од присутних, увек многобројних, кашто једва наговештених а много пута сасвим противречно испреплетаних друштвених, моралних, психолошких и естетских тенденција епохе коначно надвладати и наметнути се као заиста пресудна по трајније сразмере и могућа дејства одређенога књижевног случаја. Стога већину разлагања о савременој уметности нужно прати принудна погодбеност и фрагментарност суда, са свима осталим неизбежним атрибутима импресионистички засноване документарности. Таквим анализама стално измичу потребни чврсти оквири поузданијих синтеза јер им недостаје нужни резонатор свих шире заснованих и стога за трајање отпорнијих судова – густина историјске позадине.”⁷

⁶ *Истио*, стр. 282.

⁷ *Истио*, стр. 282–283.

Могућност оживљавања књижевне критике Лесковац види у томе да се „писци без много устручавања прихватају и ефемерног рецензентског задатка”.⁸ Доживљавајући себе, очито, као књижевног историчара и писца, Лесковац мотивише, тако, и сопствено, сасвим конкретно, критичарско прегнуће остварено текстом о лирици Бошка Петровића, односно збирци *Земља и море* (1950). Реч је, дакле, о потреби да се на књигу писца-пријатеља скрене читалачка пажња.

Даље, Лесковац даје неку врсту општег погледа на дотадашње стваралаштво Бошка Петровића (његову лирику, приповетке, преводилачки рад), сугеришући сву „ширину и сложеност његових књижевних и уметничких интересовања”.⁹ Тек потом приступа критичком представљању песничке књиге *Земља и море*. И када се учини да оно за чим трагамо – Лесковцем и његовим укусом, – нећемо наћи, одједном постајемо свесни једног од базичних квалитета књижевне есејистике Младена Лесковца; нечега што би се могло именовати као интелектуално или, прецизније, критичарско поштење. Јер, иако у извесном смислу личан, полазећи од потребе да афирмише дело пријатеља, Лесковац се не либи да укаже на мањкавости стихова Бошка Петровића. Кључне Лесковчеве примедбе на рачун Петровићевих песама тичу се страха од обичности и екстензивности коју би ваљало суспрећи („мора се научити бити концизнији”).¹⁰

Колико су Лесковчеви судови веродостојни, колико су издржали пробу времена, како је Бошка Петровића као песника позиционирала историја књижевности (чија

⁸ *Истио*, стр. 284.

⁹ *Истио*, стр. 286.

¹⁰ *Истио*, стр. 296.

су „средства” и по Лесковчевом поимању, видели смо то управо у овом тексту, поузданија), треба проверити.¹¹ На овом месту чини нам се довољним поменути само запажање Славка Гордића које иде у правцу потврђивања тачности примедба Младена Лесковца: „Отуд ће, рекло би се, и кључне мане Петровићевог књижевног стварања – ’страх од обичности’ и извесна расплнутост у изразу, како их је тачно уочио Младен Лесковац већ у само раздање новог писца – подједнако, и једнако упорно, обележавати и његов стих и његову прозу.”¹²

На врлине, пак, Петровићевих стихова у књизи *Земља и море* (неминовно обележене усудом збирке-првенца у којој су сакупљени стихови из релативно ду-

¹¹ У области поетског стварања, по свему судећи, за историју српске књижевности релевантнији је песнички опус Младена Лесковца но Бошка Петровића. Управо Бошко Петровић, као приређивач књиге *Песници*, II, Београд – Нови Сад, 1971, из едиције *Српска књижевност у сто књига*, у избор је унео стихове и Младена Лесковца.

Што се песама Бошка Петровића тиче, оне неће бити предмет опсервације Радомира Константиновића у оквиру његовог подухвата *Биће и језик*, којим је указано на релевантне песничке опусе у српској књижевности 20. века.

Песме Бошка Петровића нису уврштене ни у едицију *Српска књижевност у сто књига*. Оне се могу наћи у изборима који као основни изборни критеријум имају регионалну припадност аутора; тачније, односе се на стваралаштво војвођанских песника. Тако је песмама заступљен у изборима: *Савремена поезија Војводине/Рајковићеве вечери поезије* (приредио Селимир Радуловић, Бијело Поље, 1984), *Савремени јесници у Војводини 1945–1990* (приредио Милан Живановић, Нови Сад, 1990), *Сто година, сто јесника: Војводина XX век* (Нови Сад, 2001), као и у тематском избору Стојана Трећакова *Последњи јоси: јесме српских јесника о смрти* (Нови Сад, 1994).

¹² Славко Гордић, „Примарно и нијанса”, предговор књизи Бошка Петровића *Песме, Изабрана дела Бошка Петровића*, књ. 1, Нови Сад – Београд, 1985, стр. 12.

гог, петнаестогодишњег песничког стварања), Младен Лесковац указује наводећи песме: „Басна о ластама и фениксу”, „Логор у Порајњу”, „Равница”, „На Светој Недељи”. У њима критичар препознаје карактеристике песничког рукописа Бошка Петровића.¹³ У првој од њих, „Балада о ластама и фениксу”, насталој пре 1941, Младен Лесковац уочава песничке идеје зреле фазе Петровићевог песништва. Већ констатацијом да је песма у нескладу с актуелном лириком указано је на квалитете и наговештена апартност Петровићеве поезије у контексту тематски скученог а идеолошки обележеног послератног југословенског песништва. Одмах, Младен Лесковац позиционира Бошка Петровића међу домаћим лиричарима: „има песника за агору, а има их са елеузијски тајанственим мрморењем. Бошко Петровић свакако не припада оним првима.”¹⁴ И тема песме, на

¹³ Тематско језгро, на које се доцније континуирано надовезују прозна остварења Бошка Петровића, и Славко Гордић препознаје управо у песмама које као највредније у збирци *Земља и море* издваја Младен Лесковац: „Басна о ластама и фениксу”, „Равница”, „На Светој Недељи”. Видети: *Певач Бошка Петровића*, Београд, 1998, стр. 15.

¹⁴ „Лирика Бошка Петровића”, *На нашој њостојбини*, стр. 290. Неколико деценија касније, сагледавајући већ готово у потпуности остварен опус Бошка Петровића из дијахронијске перспективе, критика ће потврдити да се ова Лесковчева констатација не односи искључиво на стихове овог књижевника већ и његово романоеско дело. Тако Чедомир Мирковић, пишући о *Певачу*, запажа: „Храбро је и ризично, али и успешно, ауторово уздржавање пред изазовима поједностављене комуникативности, и шире популарности, и од пристајања на класичнореалистичку нарацију – чему се, иначе, лако приклањају писци сличног тематског усмерења. Бошко Петровић се определио за сложену, слојевиту и умногоне индивидуализовану фактуру романа, рачунајући при томе на стрпљивог, образованог и мудрог читаоца.” („Сублимисано доживљавање љубави”, *Под окриљем нечасћивој*, Београд, 1995, стр. 251–255.)

шта наводи наслов, конвергира усамљеничкој позицији песника, Бошка Петровића, који своје лирске медитације упућује пробраним читаоцима. И песмом „Логор на Порајњу”, којом је Петровић дао, по Лесковчевој оцени, „најлепшу и најпоноситију песму из живота наших заробљеничких логора у Немачкој”, овај песник показује се као „интиман, и дискретан, у веома тананим и осетљивим преливима”.¹⁵

Лесковцу „веома драга” песма – „Равница” освојила га је не артистичким дометом, већ самом темом која га асоцира на Лазу Костића и његове знамените стихове: „Убава Фрушко, дивото моја...” („У Срему”). Том песмом Бошко Петровић, тврди Младен Лесковац, баштини стогодишњу традицију коју су својим стиховима о „Срему и његовим виноградима, фрушкогорском шумском миру и сребрној стази Дунава на месечини, измаглицу спорих свитања и озвездано сумрачје над расутим ритовима, у шумском подножју”¹⁶ стварали песници попут Бранка, Грчић Миленка, Црњанског. Завршном реченицом о песми, односно тематској струји војвођанских песника коју наставља, Лесковац дефинише и свој песнички (и не само песнички) афинитет: „У тим песмама много је оног патетичног историзма песника Петровићева завичаја, историзма родољубивог и очајног, – ни данас му не знам дати тачнијег и лепшег имена.”¹⁷ А историзам, завичај, родољубље, елементи су на којима је и сам Лесковац засновао, безмало, читаво своје дело.

Над осталим песмама у Петровићевој збирци *Земља и море* врхуни, по оцени Младена Лесковца, пе-

¹⁵ „Лирика Бошка Петровића”, стр. 293, 295.

¹⁶ *Истио*, стр. 299–300.

¹⁷ *Истио*, стр. 300.

сма „На Светој Недилји”. То је „изврсна песма” Бошка Петровића, али – „значајан резултат и наше савремене лирике”.¹⁸ После ове уводне констатације, следи уверење да је није лако „аналисати”: „сва је у преливима”, скоро херметична, рађена пажљиво – „као нека фина студија поетичног доживљаја”.¹⁹ Дугачка је, склопљена из три целине, опремљена белешком која указује на то да је Света Недилја пећина, која се уздиже над истоименим селом на острву Хвару, а у којој се налазе рушевине августинског самостана. Наводећи стихове песме, саздане на симболици пећине, остатака сакралне грађевине у њој, мора и живописног животом пулсирајућег села подно пећине и намерника који је походи, Младен Лесковац бележи своје импресије. Не више од тога.

Изричући генерално позитивну оцену на рачун стихова сабраних у књизи *Земља и море*, Младен Лесковац текст завршава колико, на први поглед, конвенционалном, толико, доцније ће се показати, смелом пројекцијом: „пред Бошком Петровићем је још дуг пут рада и развоја, а овај писац ће то несумњиво искористити, – себи на славу, нама на радост: треба му дакле пут олакшати, ако је могуће. Потенцијално, његове снаге нису малене: српска књижевност од њега са разлогом може и мора очекивати још много, и не само у поезији. Не сумњам да ће то и дочекати.”²⁰

¹⁸ *Истио*.

¹⁹ *Истио*.

²⁰ *Истио*, стр. 304. И савремена критичка и књижевноисторијска промишљања поезије и целокупног опуса Бошка Петровића иду у прилог овде изреченој тврдњи Младена Лесковца. Славко Гордић везу између поетског и прозног дела Бошка Петровића тумачи на следећи начин: „Песништву Бошка Петровића, међутим, ваља прилазити пажљивије из више разлога. Нити је оно пролазна етапа писца који, како то неретко бива, у другим видовима ства-

Ако је Лесковчев текст о лирици Бошка Петровића проистекао из пријатељске обзирности, ако се као писац прихватио *ефемерној рецензенјској задаци*, очевидно је да је есеј „*Певач* Бошка Петровића”,²¹ настао у време када се одавно више не бави књижевном критиком, последица потребе да се дубоке читалачке импресије поделе с публиком. Лесковчев приказ романа који представља врхунац не само у контексту Петровићевог опуса већ и датум у савременој српској књижевности²² (иако писан са свешћу о функционалности поговора),²³ видимо као један од оних његових

рања налази свој истински лик, нити су све његове вредности пролазне, или пак увек инфериорне онима које исти аутор домашује у прози. У том песништву откривамо, потом, толика тематско-значањска и обликовна изворишта напоредним и потоњим токовима наративног и есејистичког израза истог писца, као што и у том изразу, с друге стране, вазда препознајемо извесну боју и температуру која одаје негдањег, тачније првотног и вечитог песника. Кад и не би имале самосталних вредности – а оне их уистину имају – Петровићеве песме би ваљало читати већ и због њиховог трајног и дубоког дослуха с већим и, све су прилике, значајнијим деловима његовог опуса.” (Видети: „Чин и најава”, у књизи *Примарно и нијанса*, Нови Сад, 1985, стр. 11.)

²¹ Есеј „*Певач* Бошка Петровића” писан је 1981. године и штампан као поговор уз друго, Нолитово издање овог романа, 1982. године. Есеј је прештампан у књизи *Српске књижевне шеме*, 1988, стр. 380–398. Сви цитати у нашем тексту преузети су из наведене књиге.

²² „Дело Бошка Петровића, а поглавито његов роман *Певач*, померило је значења и вредности српске и југословенске прозе. Отворило јој нове просторе, попунило неколике празнине и, неминовно, учинило да у књижевној свести затамне неке друге вредности и да на њих почнемо гледати другим очима.” (Никша Стипчевић, „О Бошку Петровићу”, *Књижевне новине*, Београд, 15. IV 1987, XXXVIII, бр. 730, стр. 19).

²³ Есеј о *Певачу* штампан је као поговор уз друго, Нолитово издање овог романа, 1982. године, а прештампан у књизи *Српске*

радова насталих из истинског задовољства. А то задовољство у тексту (или текстом) *Певача* могло је проистећи из неколико структурних и значењских елемената ове књиге.

Основни читалачки интерес за Петровићев роман проистиче из Лесковчеве верзираности за прошлост: „Оно што је давно некада било и ово што сада, с нама и пред нама траје и бива, спаја се у роману у симбиозу, као преливајући се једно у друго. Појединости из прошлости, неумрле, трају, независно од историјских костима, и у садашњици; а ове садашње, пак, као да се враћају – траже да се врате – у прошлост и разјашњавају, виде боље тек у њој. И једно и друго дато је у овом лепом причању неки пут као паралелан приказ и сцена, неки пут као заједнички смисао двају догађаја или доживљаја како овде тако и онде, у целини истовестног животног и судбинског кретања. Јер, не живимо ли више са мртвима него са живима, и више у прошлости него у садашњости, и не само онда када расуђујемо о животу свога народа? То овај роман врло јасно зна и снажно осећа.”²⁴

И други тумачи својим опсервацијама о роману *Певач* наводе нашу мисао на заједничка интересовања, и поља деловања, дакако у различитим областима књижевности, фикционалној и нефикционалној, Бошка Петровића и Младена Лесковца: „*Певач* је роман – или као што сам рекао у почетку – епопеја човековог тражења и деловања у времену. Он је, дакле, савременост у органском склопу са прошлошћу, историја која нас

књижевне теме 1988. Сви изводи из текста дати су према тексту штампаном у књизи.

²⁴ „*Певач* Бошка Петровића”, *Српске књижевне теме*, стр. 382–383.

држи за руку и коју ми живимо својим дахом, осећањем и прихватањем. Тиме се *Певач* складно увршћује у онај ред наших врхунских романескних текстова који одсликавају биће нашег човека у вртлозима историјских прелома.²⁵ Чак је и поступак Лесковца истраживача и Петровића писца готово идентичан: каогод што први своје студије књижевне прошлости темељи на савесном истраживању докумената, тако други, историјске ситуације и атмосферу транспонује, пише Лесковац: „са акрибијом и почивају редовно на тврдој подлози чињеница”²⁶.

Роман Бошка Петровића, вођен кроз две временске равни, отворио је простор, пише Лесковац, и за особито место читаоца у њему, „створио простор једног посебног, трећег временског предела, а читаоца сместио у његово средиште”²⁷. Читав интелектуални и професионални хабитус Младена Лесковца сводљив је управо на описану позицију. Може ли, дакле, бити угодније позиције за Лесковца-читаоца од ове коју је сам дефинисао, а коју му је приуштио Бошко Петровић својим романом? У том смислу, Младен Лесковац истиче важност улоге приповедача у роману. (И у формалном смислу на релевантност наратора у роману указано је употребом великог почетног слова: заједничку именицу приповедач, Лесковац, с обзиром на проширену семантику, трансформише у: Приповедач): „Приповедач у *Певачу* зна све, увек, одмах, и до дна. Он има повластицу да зна оно што прича, од почетка до краја, и када је у питању фабула и када се ради о ликовима, не устукнувши у не-

²⁵ Бошко Новаковић, „Епопеја о смислу живота”, *Књижевност*, Београд, 1980, год. XXXV, књ. LXIX, 6–7, стр. 1108–1119.

²⁶ „*Певач* Бошка Петровића”, стр. 389.

²⁷ *Истио*, стр. 382.

доумици никада нимало [...] Подједнако одвојен и од једног и од другог тока приповести, Приповедач је, дакле, изван њих, а над оба. Он им је, у извесном важном смислу, коментатор: причање нам приближава, осветљава, принуђујући нас да га пратимо, сливајући уједно два на изглед диспаратна света.”²⁸

Опет, морао је Лесковцу годити и миље у ком је роман остварен. Јер као што је „војвођанска тематика” „једна од главних књижевних константи” опуса Бошка Петровића,²⁹ Лесковац је и сам, у свом књижевнокритичком и есејистичком делу, у првом реду, тумач завичаја, Војводине. Апериорну вредност за Лесковца, читаоца и тумача, представља чињеница да је у *Левачу* „испричан ... (можда би умесније било рећи: опеван) Срем (а Срем је, зачуђујуће касно, у Бошку Петровићу добио првог значајног српског романсијера)...”³⁰

Лик Јовановића, „’професора лепе речи’ на једноме нашем новооснованом универзитету”, као да је вајан по моделу неке личности из Лесковчевог и Петровићевог интелектуалног круга, близак њиховим духовним профилима и рефлексивним обзорјима. У роману је остварен, пише Лесковац: „у битним појединостима, превасходно морални и духовни лик једнога нашег човека произашлог из наше средине, нашег језика, осећања и историје. У њима је на начин наглашено уочљив испричано како се Јовановић односи према неким актуелним појавама нашега времена – према језику, поезији и пре-

²⁸ *Истио*, стр. 394–395.

²⁹ Видети: Славко Гордић, „Чин и најава” у књизи *Примарно и нијанса*, Нови Сад, 1985, стр. 22.

³⁰ „*Левач* Бошка Петровића”, *Српске књижевне шеме*, стр. 384.

ма феномену града, према архитектури, која овога Јовановића опсесивно заокупља.”³¹

Даље, ту је читав низ готово типски уверљиво грађених ликова, за које су каткад као модели послужиле историјске личности, на пример „лик Старога, који као да је искорачио из наших сећања на њега (ко ту да не препозна Вељка Петровића!) [...] Све то, сви ови људи и догађаји, мада дати кроз рефлексije и сећања, живи су и снажно издвојени, са својим разноврсним и упечатљивим посебним судбинама, карактеристични и заправо репрезентативни ликови нашега тек минулога како грађанског тако и сеоског света.”³²

Ако је фикционална фигура Јовановића један од могућих савременика Петровићевих и Лесковчевих, чак хипотетични интелектулни двојник да ли ауторов или тумачев, историјске личности у роману, Мушицки пре свих, али и Вук, јесу личности за које је Лесковац, добро се зна, исказивао истраживачки интерес. Па и више од тога.

Конечно, Петровићево виђење комплекса српске предвуковске књижевне традиције идентично је Лесковчевом: „У једном интервјуу Бошко Петровић је изјавио: ’Видео сам да смо, тиме што смо под утицајем Вукове реформе сву своју пажњу обратили књижевности писаној народним језиком, учинили грешку да све оно довуковско одбацимо као заблуду и баласт. То је велика грешка. То ниједан народ – ни онај који има богату и континуирану прошлост – не чини са својим текстовима, а ми понајмање то можемо себи да дозволимо.’ (Биће да је ово стил новинара који у лету и тек приближно бележи туђу реч: али мисао је јасна, а иза ње

³¹ *Истио*.

³² *Истио*, стр. 385.

стоји идеја овога романа: да се не може радосно живети, да се никада није ни живело ваљано без великих моралних и спиритуалних егзалтација.) Та поезија, Мушицки у њој и у своме времену, међу оним јадним ученим светом без своје литературе, одиста има смисла – имала је смисла у тој прошлости –, јер је имала дејства, а дејственост поезије кадикад је, знамо, скоро и важнија од поезије саме.”³³

Може ли бити експлицитније изражен критичарски критеријум и став од овог Младена Лесковца изреченог у тексту поводом једног од аспеката Петровићевог романа? Уосталом, „дејственост” поезије битан је аксиолошки параметар Младена Лесковца.

Највећи квалитет Петровићевог романа Лесковац види у његовом надрегионалном карактеру.³⁴ „Сви знамо: наш роман, и баш када је најбољи (Матавуљ, Станковић, Андрић, Црњански), изразито је регионалан: историја га је осудила да такав буде [...] У *Певачу* се први пут у нашој књижевности догодило нешто одиста значајно: надрегионални карактер тога романа бележи важан тренутак у стању наших националних односа: широким видицима ове приповести отварају се нови простори када се мисли шире, осећа зрелије, види дубље а живи пуније и светлије. То је, ако сам добро видео, најамбициознија замисао и најзначајнији резултат романа Бошка Петровића.”³⁵

³³ *Исто*, стр. 390.

³⁴ Славко Гордић, у избору из критике о овом роману, презима странице Лесковчевог есеја које се тичу управо наведеног квалитета овог дела и објављује их под насловом „Надрегионални карактер романа”. (Видети: *Певач Бошка Петровића*, Београд, 1998.)

³⁵ Младен Лесковац, „*Певач Бошка Петровића*”, стр. 392.

Историчност, завичајна укореењеност, извесна типска концепција лика универзитетског професора Јовановића (у којем има нечег „аутобиографичног“), тематизовање питања језика и књижевности (и то управо оног раздобља које је разоткривао у својим књижевно-историјским истраживањима и сам Младен Лесковац), коначно, надрегионални карактер романа, елементи су *Певача* на којима је наш критичар могао засновати афирмативан суд о њему. Наводи Лесковац у свом огледу да диптихонску структуру *Певача* Бошка Петровића гради у реалистичком проседеу с фабулом као кључним елементом, када је реч о историјском слоју романа, односно рефлексивно-медитативном – у делу који се односи на савременост. То традиционално, епско у поступку, али и есејистичко, с друге стране, једнако су, верујемо, годили његовом читалачком укусу.

„Није тешко уочити да је супротстављање двају времена (историјског и савременог) за Бошка Петровића добрим делом значило могућност и начин супротстављања различитих приповедачких поступака, мењање ритма и тензије, укрштање двају принципа (делајућег и контемплативног) који карактеришу, у најширем смислу, два могућна става према животу”,³⁶ пише Љиљана Шоп. Спрега двају принципа – делујућег и контемплативног – верујемо, основно је својство личности чији есејистички профил настојимо да окарактерисемо.

³⁶ Љиљана Шоп, „Уточиште у времену”, *Књижевности*, Београд, 1980, год. XXXV, књ. LXIX, 6–7, стр. 1127–1133.

СТАРА, НЕПРОМЕЊЕНА СИМПАТИЈА

Тодор Манојловић

Занимљив кроки Тодора Манојловића начинио је Младен Лесковац у једном од својих мемоарских есеја, евоцирајући заједничко путовање возом из Београда на књижевни матине у Нови Сад с пролећа 1928. године: „Тодор Манојловић се, раздраган и спреман на доживљаје, појавио у свечаном црном оделу, али са прекјучерашњом изгужваном кошуљом и необријан, безбрижан, полагацко се шећкајући препуним пероном и опрезно одмеравајући у који би се вагон, са највише наде на добар плен, вредело укrcати: безмерно је волео ситне радости живота и није им узмицао. (Тако исто као сад вагоне, испитивачки је меркао оне малене колаче зване 'мињони' под стакленим звоном у оној истој 'Москви', не могавши се савладати да са њих кришом брзо не дрпне и поједе украсне бадеме и чоколадом обложене орахе: кад би се он, онако кратковид и никад не хитајући, издалека појавио, брижни келнери би брже-боље дискретно склањали угрожене колациће.) [...] Осећало се да Исидора Секулић не припада ни друштву Вељка Петровића ни друштву Тодора Манојловића (а била су то два одиста различита и строго одвојена, заправо неспојиво друкчија света)...”¹

¹ Младен Лесковац, „Сећање на Исидору Секулић”, *Српске*

Године 1971, када Лесковац нотира „Сећање на Исидору Секулић”, његови сапутници с матинеа окончали су своје земаљско трајање. С Петровићем је први контакт успоставио писмом 1923, с Исидором упознао 1925/6. у Цвијановићевој књижари. Респект према њима Лесковац је штедро исказао исписујући странице и странице текста.

Скица за портрет Тодора Манојловића, пак, једино је Лесковчево публикувано сведочанство о доживљају међуратног модернисте. У време новосадског матинеа кад, двадесетак година млађи од Манојловића, Младен Лесковац тек стиче књижевни реноме, очито су већ добри знанци. Вероватно том приликом песник је Лесковцу поклонио књигу *Вайпромети и Бајка о Акиеону* с посветом: „М. Лескоу, са искреним пријатељством Т. Манојловић. Београд, 26/IV. 1928”². Слика Манојловића пред шареним ситно-слатким искушењем у кафани Хотела „Москва” открива да су се могли упознати коју годину раније, док је сивачки студент доколицу прекраћивао ослушкујући из прикрајка разговоре уметника. Могао се Лесковац затицати и међу студентима које је писац чашћавао у „Боемима” или код „Два јелена.”³

Констелација односа војвођанских писаца на престоничкој сцени, тада, савршено је јасна. О томе Манојловић пише, почетком априла 1922, песнику Ду-

књижевне шеме, Нови Сад, 1988, стр. 348–349.

² Радован Поповић, *Грађанин светиа: животи Тодора Манојловића*, Зрењанин, 2002, стр. 57. *Млада Војводина* је заправо *Нова Војводина*, часопис Васе Стајића који је излазио у Новом Саду и Великом Бечкереку (Зрењанину) од марта 1922. до јуна 1923. године.

³ *Истио*, стр. 49.

шану Васиљеви: „Са г.г. Васом Стајићем, Милетом Јакшићем и В.(ељком) Петровићем ми [модернисти, прим. Н. Л.] не можемо да имамо никакве заједнице као што то не би требало да има ни једна права, тога имена заиста достојна *Млада Војводина*... Војвођанска омладина има да бира међу реакцијама коју представљају она три господина и међу нама, модернима; другог излаза нема. Јаз је између нас и сувише велики. Ја мислим да ћете ме разумети и са нама се сложити.” И још: „Што се тиче *Младе Војводине* (која, према ономе што ми ви о њој причате, не оправдава баш много тај лепи адјектив!), то [...] не бих могао да пристанем, као што то, вероватно неће ни Црњански.”⁴

Разврставање на старе и нове рефлектоваће се на војвођанске, тачније новосадске књижевне прилике, нарочито у време краткотрајног Манојловићевог секретарског мандата у Матици српској и уредништва у *Летопису* 1931. године. Харангу против њега, налази Радован Поповић,⁵ инструисао је Васа Стајић. Оглушујући се о Манојловићеву молбу да му помогне, Вељко Петровић пише Стајићу: „Шта је он тако добро радио и, најзад, кад је он мени ишта помогао. Чудни људи!...”⁶ Млади Лесковац, у то доба суплент сомборске гимназије, далеко је од спорова у Матици. Али, већ увелико је придобијен за стајићевска начела. Одувек „усамљеник који више живи с јутром, са олујом, и са цветом, и са бронзаним старим кипом, него са људима и женама око себе и с дневним догађајима”,⁷ након Другог светског

⁴ *Истио*, стр. 41–42.

⁵ *Истио*, стр. 80.

⁶ *Истио*, стр. 77.

⁷ Видети оглед Милана Кашанина из 1928. године „Тодор Манојловић: *Вашромейи и Бајка о Актеону*” у књизи *Кријичари*

рата, Манојловић је шароликој књижевној скупуни с новосадског матинеа даљи него икад. Док Секулићева, Петровић и Лесковац прегалаштвом исказују оданост и веру у идеале „новог доба”, некадашњи бонвиван, под окупацијом члан Комесарске управе Српске књижевне задруге и њен аутор, осиромашен, без посла и грађанских права, прогнан је из престонице у родни град. „Грађанин света”, којем је Велики Бечкерек (потоњи Петровград) одувек био тесан, последње деценије живота проводи у послератном Зрењанину. Иви Андрићу 1950. пише: „Шта да Ти кажем о себи? Доста сам усањен овде у Томима (Euksinograd? – на Бегеју –с’est notre grande rivière ici)...”⁸

Годину дана раније, Младен Лесковац, члан Управног одбора Матице српске, управник њене библиотеке, и члан редакције *Лейописа*,⁹ обновиће контакт с Манојловићем: „Драги Тошо, Био је код мене др Коста Милутиновић и рекао ми да бисте радо преводили нешто за Матицу; саопштио ми је и ваше предлоге,” пише му Лесковац 26. јануара 1949. године. У обнављању везе између двојице предратних пријатеља посредоваће, нико други, но један од најжешћих актера сукоба Матичара с Манојловићем тридесетих година, историчар и књижевник – др Коста Милутиновић.¹⁰ Одмазда

и писци о Тодору Манојловићу, Зрењанин, 2001, стр. 20.

⁸ Према хронологији „Тодор Манојловић (1883–1968)”, датој у каталогу изложбе и зборнику радова *Тодор Манојловић: грађанин света*, Нови Сад, 2008, стр. 16.

⁹ Главни уредник је Живан Милисавац, а члан редакције је и Живојин Бошков.

¹⁰ О сукобу с њим пише Манојловић у *Правди* октобра 1933: „Шта да се каже, на пр./имер/, на то када г. К. Милутиновић сав избеумљен, запенушен од срцбе и као у неком трансу мржње, обелодањује пред скупштином мој ужасни злочин: да сам се усудио

заслепљене послератне власти и над Манојловићем и над Милутиновићем зближила је негдашње острашћене противнике.¹¹ Као ни Манојловић, ни он се, својим деловањем током рата, није огрешио о интересе свога народа и националне културе.¹² Лесковац, очито, не доводи у питање њихов професионални и морални интегритет.

да објављујем у *Летопису*, радове. г.г. Милана Богдановића, Ранка Младеновића и Душана Микића и да 'хвалим' Марка Ристића? (Занимљиво је да су ти заслужни и уважени писци – који стоје недостижно високо изнад г. К. Милутиновића – случајно баш сви скупа Београђани).” Радован Поповић, *Грађанин светиа*, стр. 86.

¹¹ Др Коста Милутиновић син је др Николе Милутиновића који је после Тодора Манојловића, 1932, преузео секретарство у Матици српској и био уредник *Летописа* (1933–1935). Лесковчев предратни колега у новосадској Мушкој гимназији „Краљ Александар I”, Коста Милутиновић, од 1941. професор је IV мушке гимназије у Београду. Ни под притисцима није потписао *Ајел против комунизма*, а због заштитничког односа према левичарски настројеним ученицима остао је без службе и допао Главњаче с квалификацијом „национално непоуздан”. Захваљујући Алојзу Шмаусу пуштен је из казамата али обавезан на сарадњу у *Просветном гласнику*. Накратко је враћен у службу, а 1944. ухапшен под оптужбом да је сарађивао с окупатором. Без обзира на залагање пријатеља, министра Јаше Продановића, Суд за кажњавање преступа против националне части осудио га је због сарадње у српској квислиншкој штампи. У државну службу примљен је на ново тек 1948. године, и од тада бави се архивским и музеолошким пословима све до добијања службе на универзитету. (Видети: *Енциклопедија Новог Сада*, МИЛ–МОБ, књ. 15, Нови Сад, 2000, стр. 158–162, аутор одреднице Душан Попов.)

¹² Манојловић је током рата предавао у Школи за примену уметност у Београду и био члан Комесарске управе Српске књижевне задруге на чијем челу се налазио Светислав Стефановић. Задругина издања бележе његово име као преводиоца и, уз Стефановића, једног од писаца предговора *Гејшевој књизи* објављеној 1943. (*Херман и Доротијеја; Лирика; Пандора*), и писца предговора за есеје Јеле Спиридоновић–Савић *Сусрећи* (1944). У Задрузи је 1944. објавио и своје *Опеге из књижевности и умет-*

У поменутом писму, обавештава Лесковац Манојловића – издавачки годишњи план већ је закључен. Ипак: „ако се током 1949. укаже нека прилика, нећу пропустити да помогнем да Вам се да неки посао.” Даље, вајка се Лесковац како због одсуства није могао да спречи „испад” једног рецензента који се у јануарској свесци *Летописа Матице српске* „очешао” о прогнаног писца. (Реч је о идеолошки интонираној критици Крешимира Георгијевића.) У завршним редовима читамо: „Волео бих када бисте ми писали; много ме интересује шта радите, и да ли радите. Волео бих да знам: да ли пишете стихове; а колико бих тек волео да их видим!” Писмо се завршава убичајеним: „Срдачно Вас поздравља Ваш Младен Лесковац”.¹³ У доба када су, како вели Душан Матић, Тодора Манојловића, „многи сматрали кужним”,¹⁴ посесив „Ваш” значио је више од клишеа.

ност. „Будући да је сва у одбрани народа из кога је потекао њен аутор, Манојловићева књига *Опеди из књижевности и уметности* изгледа нам као успела подвала окупатору. С обзиром на тренутак у коме се појавила, тј. на политичке прилике у ондашњој Србији, она је, објективно, значила са једне стране негацију окупације, а са друге – афирмацију српског националног бића. Није случајно што су првобитно *Опеди* били насловљени *Афирмације (стигује, есеји, прикази)*. Тим називом аутор је, нема сумње, управо желео да покаже, пре свега окупатору, да се у књижевности српског народа, потлаченог и униженог у том моменту, манифестује његова творачка и морална моћ која заслужује поштовање,” пише Лука Хајдуковић у тексту о хуманој димензији Манојловићевог циклуса *Човек усред нечовечности*, насталог током рата, а објављеног деценијама касније. (Више о томе видети у: „Човек усред нечовечности (1940–1944)”, *Улазница*, год. XXVI, бр. 131, 132, 133, јул 1992, стр. 67–76.)

¹³ Миљивој Ненин, „Сачувана писма Тодора Манојловића и Младена Лесковца”, *Случајна књија*, Зрењанин, 2006, стр. 153–154.

¹⁴ Наведено према књизи Радована Поповића *Грађанин све-*

Најутицајнији учесник књижевног живота у Новом Саду и Војводини, сведочи ова преписка, истрајно настоји да олакша egzистенцију писцу који, без прихода, живи од помоћи родбине. „Не заборављајте: гледајте да нам штогод пошаљете што би се могло труковати, па да Вам мало олакшамо данашњи чемерни живот, са картом Р-1, и без ње.”¹⁵ Један другом набављају „еспап” (кафу, хартију). Манојловић се обраћа млађем пријатељу с „Драги Lescaut” и не заборавља да поздрави „наше пријатеље”: Бату, Владу, Бошка, Богдана...

Лесковац бодри писца овидијевске судбине: „пошто већ имате хартије, а ослатило Вам се писање, не гасите огањ пламени, него кујте чекићем, маљем, и чим год дохватите, шта год захватите”.¹⁶ Док Манојловић припрема есеј о Пери Добриновићу – планова и идеја не недостаје: Издавачко одељење Матице српске наручује есеј о Мору Јокаију, Манојловић је спреман и да га преводи, да пише о Бернаруду Шоу, да преводи Иполита Тена. Но, у јесен 1950. кореспонденција замире. Лесковац је очито под политичким притиском.

Свестан је и Манојловић Лесковчеве незавидне улоге и напора: „Искрено сам Вам захвалан што сте написали ону критичку студију о мени (– и жалим што је не могу добити!), али мислим да је то изгубљен труд. Стога Вас и молим да се даље не заузimate за ту ствар и не правите још и себи, мене ради неке неприлике потпуно узалудне.”¹⁷ Но, ствари почињу да попримају пози-

ша, стр. 103.

¹⁵ Миливој Ненин, „Сачувана писма Тодора Манојловића и Младена Лесковца”, *Случајна књија: колаж о Тодору Манојловићу*, Зрењанин, 2006, стр. 156. Писмо датирано 25. јуна 1950.

¹⁶ *Истио*, стр. 159–160. Писмо од 27. јула 1950.

¹⁷ *Истио*, стр. 166. Датирано 14. децембра 1950.

тиван ток о чему, уз честитку за Божић и Нову годину, Лесковац, таксативно, извештава Манојловића у писму 29. 12. 1950: оглед о Добриновићу изаћи ће у првим два свескама *Лейоиса* за 1951, аконтација је уплаћена, подстиче га на даљу сарадњу, саветује да не прихвати место управника зрењанинске библиотеке: „Наиме, то место вреди као синекура, друкчије је пропаст. Вама синекура треба, наравно: топла, мирна соба, да радите и урадите што више. Када будете члан удружења књижевника, нико се неће ни усудити да Вас опомиње да у канцеларији канцеларишете. Summa summagum: мислим да им тако, отворено кажете: примићете службу, али онако како је примају и остали књижевници: да Вам је књижевност главно, а све остало на деветом, рецимо, колосеку.”¹⁸ Распитује се Лесковац за Манојловићеве планове, помишља да би прешао у Нови Сад, вољан је да помогне, но сматра да је боље остати у Зрењанину, писати и живети од хонорара: „Знам да то није много, ни доста, али сте мирни од сваке секирације, и свој господин, у овом негосподственом времену”.¹⁹ У истом писму, датираном 22. јануара 1951, најављује: „Кроз који дан, када изађе јануарска свеска, написаћу Вам и послати молбу којом ћете тражити пријем у чланство Удружења књижевника Србије. Ви ћете то само потписати, – тако треба, а не питајте ништа даље. Ја ћу онда молбу са мишљењем доставити даље. Све су то сада формалности, које као такве ваља обавити.”²⁰ У новембру 1951. Манојловић је примљен у удружење писаца,²¹

¹⁸ *Истио*, стр. 168–169.

¹⁹ *Истио*, стр. 173.

²⁰ *Истио*.

²¹ „Младен Лесковац, у име Војвођанске секције Удружења књижевника Србије моли Управни одбор Удружења у Београду да,

а zaloжиће се Лесковац и за Манојловићеву пензију, која почиње да пристиже на пишчеву адресу фебруара 1953. године.

Лесковчева писма пуна су императива: „На књижевном вечеру у Бечкереку *мораће* учествовати”;²² „само радите и спремајте се да изађете на поприште”; „Та препишите једном и те песме, – једва чекам да их видим!;”²³ „нећу Вас пустити да измигољите, мораћете писати своја литерарна воспоминанија”.²⁴ Позива Лесковац Манојловића у Нови Сад, вољан да удеси и његов сусрет с Винавером. И лично су се сусретали и посећивали. У писму од 18. фебруара 1953, стари сладокусац пише: „и ту се, најприроднијом асоцијацијом, сећам оног ексклизног рубинастог вина и оног још много ексклизнијег суфлеа, за који Вас молим да Вашој Госпођи, уз моје најлепше поздраве, изразите и моје најискреније дивљење”.²⁵

Пријатељство с времешним писцем импонује и самом Лесковцу. („Волео бих да ово писмо, позив у њему, схватите онако како треба, тј. да је у мени стара и непромењена симпатија и поштовање према Вашем делу”, пише Лесковац.²⁶) Уистину, мало је у то време

најзад, Тодора Манојловића прими за члана Удружења јер је, каже, ‘почео активно да ради’. Молба је прослеђена Савезу књижевника Југославије и на пленуму, почетком новембра 1951. године у Сарајеву, за нове чланове примљени су Тодор Манојловић, Никола Трајковић и Борислав Михајловић Михиз.” Радован Поповић, *Грађанин свети: живој Тодора Манојловића*, стр. 127.

²² Миливој Ненин, „Сачувана писма Тодора Манојловића и Младена Лесковца”, стр. 180. Писмо датирано 24. фебруара 1951.

²³ *Истио*, 185. Датирано 29. марта 1951.

²⁴ *Истио*, 197. Писано 13. јула 1958.

²⁵ *Истио*, стр. 194. Датирано 18. фебруара 1953.

²⁶ *Истио*, стр. 196. Писмо од 13. јуна 1958.

писаца Манојловићеве ширине: полиглота, познавалаца домаће и светске уметничке сцене, актера динамичне међуратне епохе, изданака старог пречанског грађанства, познавалаца мађарске књижевности... Већ језик њихове преписке открива блискост сензибилитета; обојица уживају у благоглагољивости – архаизмима, славеносербизмима, пасажима исписаним на француском и латинском. „Кад ствари крену добро, онда се као деца ’успале’ – траже речи 18. и 19. века, као да и на тај начин изражавају своје задовољство.”²⁷

Драгоцен је Манојловић као сарадник: преводилац, есејиста, песник, али и као сабеседник, читалац од којег се тражи мишљење, коментар. Тако, прву своју књигу *Чланци и есеји*, изишлу 1949, Младен Лесковац прослеђује и Тодору Манојловићу. Похвалиће Манојловић два есеја „онај о Грађ. поезији је сасма одличан, и читао сам га са уживањем (– и поуком) исто као и онај о Петефиу.”²⁸ Јануара 1951, Лесковац најављује свој „лирски есеј каквих нема у српској књижевности: *Белешка у Црвеној свесци* – тако ће се звати. Жарко бих желео чути Ваше меродавно мишљење; сматрам да их је мало који би га могли рећи са толико позваности.”²⁹ „Црљења свеска међутим ме жестоко интересује – по часном наслову не могу просто да замислим шта ће то да бидне? Дакле, што пре да је видим!”³⁰ отписује Манојловић. И у следећем писму, 4. фебруара, Лесковац

²⁷ Миливој Ненин, „Преписка Тодора Манојловића и Младена Лесковца”, *Случајна књија: колаж о Тодору Манојловићу*, стр. 123.

²⁸ Миливој Ненин, „Сачувана писма Тодора Манојловића и Младена Лесковца”, стр. 158. Датирано 27. јула 1950.

²⁹ *Исио*, стр. 173–174.

³⁰ *Исио*, стр. 175. Писмо од 1. фебруара 1951.

ће о свом тексту: „Сасвим ћу Вас озбиљно молити да ми пишете о моме есеју *Белешка у Црвеној свесци*. То је лирски есеј, какав не постоји у нашој сиромашној књижевности: ја ту говорим колико о Змају толико и о себи, чак Змаја доводим у своју собу, у поноћ, и разговарамо... Дакле, као што видите, доста смела ствар.” И наставља: „У јануарском броју београдске ’Књижевности’ изаћи ће мој есеј о Змају; не би ми било криво да и њега прочитате”.³¹ (У исто време, Вељко Петровић и Исидора Секулић пишу Лесковцу о публикацијама које су им потребне, захваљују на послатим књигама, пишу о својим болестима... О Лесковчевој „Белешци” у њиховим писмима – нема трага.)

Елем, о есеју до којег је Лесковцу јако стало Маноловић пише 20. фебруара 1951. године: „Да, али главна је ствар Ваш carnet rouge, о коме мора бити речи, барем 2–3–4... Иако сте ме помало припремали на ствар, ипак ме је чудно коснула. Заиста, необична је, беспримерна, у нашој зони; али мене лично дирнула је у неке моје већ од неког времена тихо и присно гајене сродне жице: ’у потрази за изгубљеним временом...’ Само за нас тај лепо и суфтилни спорт (мислим за нас, Србље, уопће) претставља један много, много тежи, компликованији проблем, него што га је Марсел поставио и, за свој рачун, хвала Богу, и тако блиставо решио; да, за свој, *лични* рачун! – док ми, док би ми – али Ви већ знате, видим баш по тој Вашој снохватици (roug user du langage du maître mème!) да знате добро о чему се ту ради; и то је одмах и најлепше што за сад о њој (о сноват.) могу да Вам поверим. А сада, нарафно и који приговор: уводни део ми изгледа мало сувише апстрактан и дијалектичарски; уопште мало тешко, споро полази.

³¹ *Истио*, стр. 177.

Ствар – изгледа мени – почиње заиста тек оном одлуком 'да напишете књигу о Змају'. Е, ту онда полази заиста и озбиљно, и снови се хватају фактично у fine, зналачки испреpletене и испрекидане гирланде. – О самом славленику (Кишу) сад нећу да Вам говорим – ма да би имао много чега. Само, позор на ону Вашу тако опасну?! фразу: *'Тако је часно равнодушан према великој њоезији...'* Е па како ту да му спасемо душу? – јер Ви сте, на жалост, потпуно право и тачно рекли!"³²

Прустовска „потрага” могла би се односити управо на оно за чим Лесковац вапије: Манојловићева сећања на послератни и међуратни уметнички и књижевни Београд, Душана Васиљева, стари Бечкерек... „Ако ико, и Ви сте међу првима позвани да говорите о своме времену. Знам шта можете рећи (у своју одбрану да не пишете, па и у одбрану – не замерите! – своје лениности: Не може се данас још о свима личностима рећи пуна истина. Па не може, знам. Не можете пуно и јасно говорити о Црњанском, о М. Богдановићу, итд, итд. Али се што-шта може за сада прећутати. Ја верујем да ћете ускоро моћи и наставити, и допунити, и закључити реминисценције и о реченој господи. Главно је да почнете, да кажете за сада онолико колико се може. А већ подоста се данас и може, – треба бити само човек храбар и поштен)”, тврди Лесковац 21. марта 1951. године.³³ Манојловић би волео да среди успомене о трећој и четвртој деценији у литерарном Београду. Међутим: „понека (важна) имена те књижевне епохе морао бих да изоставим (не само Црњанског и оног другог), а то би

³² *Исџо*, стр. 178–179.

³³ *Исџо*, стр. 182.

изазвало мучне лакуне у мојој 'повесници''',³⁴ отписује Манојловић.

Преписку је Лесковац с Манојловићем водио све до пишчеве смрти. Најинтензивнија је током 1950. и 1951. године, касније спорадична. Очито, поједина писма недостају, али и овако крња преписка казује о бризи Младена Лесковца за Манојловића: есеј о Пери Добриновићу објављен у *Летопису Матице српске* означио је почетком 1951. његов повратак на књижевну сцену; те године, осим у Савез књижевника Југославије, изабран је и за члана сарадника Матице српске; Матица 1951. штампа Јокаијев роман *Нови сјахија*, а 1953. Адијево песме с Манојловићевим предговором; 1958. објављује *Песме мога двојника*, а две године раније Борислав Михајловић Михиз унео је његове песме у антологију *Српски писници између два рата*.

Ипак, у београдским књижевним круговима, нарочито у Српској књижевној задрузи, ваљало је дозирано афирмисати Манојловићево дело. Каткад, без њега се није могло. На пример, када је требало начинити избор критичке грађе о делу Лазе Костића. Као приређивач зборника о Костићу 1960. године, Младен Лесковац опрезно иступа када су у питању текстови проскрибованих писаца: Светислава Стефановића, Слободана Јовановића, Тодора Манојловића. Нарочито стрепи да ће се огрешити о тада јединог живог међу наведеним писцима, Манојловића. Почетком септембра, шаљући на ревизију предговор зборнику радова о Костићу Живораду Стојковићу, секретару Српске књижевне задруге, пише: „Има једна ствар која ме мучи. То је питање

³⁴ *Истио*, стр. 184. Писмо датирано 26. марта 1951.

Тодора Манојловића. Од свих писаца који су се јавили 1920. он је највише учинио за Лазу Костића. Ја сам га олако испустио, а у тренутку када сам видео да је књига нарасла преко очекивања, када сам се бојао да ћу од већ изабраних текстова морати бацати напоље, итд. Сада, када се свршило овако како се свршило, мене мучи *једино* неправда коју сам учинио према Т. Манојловићу.” Изокола, Лесковац очито не скида то питање с дневног реда. Стојковић отписује: „без књижевног одсека Задруге не могу одлучити шта да се ради с текстом Тодора Манојловића с обзиром на његов комесарски рад у СКЗ за време рата. Што се мене лично тиче праштање може да буде и знак последње казне грешнику’.”³⁵ Коначно, 26. септембра секретар Задруге „јавља да је на седници Књижевног одсека одлучено да се прихвати његов [Лесковчев] захтев да се чланак Тодора Манојловића унесе у књигу о Костићу”.³⁶ Тако је знаменити Манојловићев текст „Нови сјај Лазе Костића” освануо у зборнику *Лазе Костић*, захваљујући напорима савесног приређивача.

У последњем писму упућеном на Манојловићеву адресу 10. јануара 1968. Лесковац честита на награди за животно дело, додељеној поводом 85-годишњице живота: „Искрено сам се обрадовао када сам синоћ на ТВ чуо да сте добили лепу и лепо а давно заслужену награду Удружења књижевника Србије, повељу за свој – Ви то, надам се, добро и давно знате – тако значајан књижевни рад. Када се овакве награде саопште, човек

³⁵ Видети: Светлана Стипчевић, *Књижевни архив СКЗ 1892–1970*, Српска књижевна задруга, Београд, 1982, стр. 174.

³⁶ *Истио*, стр. 175, 176.

заправо не зна коме би требало пре честитати: да ли награђеноме, или пак онима који су имали онакав танан и смео критериј.” Даље, открива и личне књижевне преференције: „А Ви се нећете зачудити ако додам још и ово – та ми се давно знамо!–: Више бих волео да уз Вас, поред и иза Вас, овај жири, тако срећно надахнут када је застао пред Вашим делом, није ставио Масуку; тај човек, онако мрачан и смркнут, са таквом истом својом поезијом, мени никако – ни сада, нити икада не пристаје уз Вашу аполонски светлу и химнички екстатичну поезију Живота и Сунца!”³⁷ На концу, моли Манојловића да приложи свој рад књизи о српско-мађарским књижевним везама (коју приређују Мађарска и Српска академија): „...и Ви бисте, боље него ико, могли дати свој прилог, итекако важан и садржајан. Ви сте већ писали о Адију, али зар се не би та тема могла поново, можда и шире, обрадити, где ће бити приказане све могуће везе не само између Срба с једне а Адија с друге стране, него и везе свих модерних мађарских књижевних струјања и српских ’модернизма’ у поезији и књижевности иначе? А ако не то, да ли бисте можда хтели писати своје успомене на везе са мађарским писцима које сте знали из студентских дана, и из времена када сте те везе интимније одржавали?...”³⁸

Не знамо да ли је негдашњи Адијев пријатељ био спреман да удовољи Лесковчевој молби. Умро је неколико месеци касније – 27. маја. Остала су ова писма да сведоче о једном лепом пријатељству непомућеном

³⁷ Миливој Ненин, „Сачувана писма Тодора Манојловића и Младена Лесковца”, стр. 199–200.

³⁸ *Истио*, стр. 200.

друштвеним ломовима; „нужно би било и завирити у партијске састанке и видети како се Лесковац ’борио’ изнутра. Наиме, чини ми се да је Лесковац, да се изразим сликом, ипак пливао узводно. Али, успешно пливао!”, пише Миливој Ненин.³⁹

О Лесковчевом лавирању између политике и књижевности оставио је сведочанство Александар Тишма, који у дневнику 10. августа 1951. бележи: „Младен данас поставља питање часописа. Могло би се, вели, писати да није комунистичког притиска. Овако, прети затвор. А требало би, на пример, писати о овоме: зашто Исидора Секулић или Вељко Петровић, припадници либералне буржоазије, сада експонирају једно ’социјалистичко гледиште’ – па нити им верују стари нити нови. Да, то би заиста било занимљиво питање, тим пре што и Младен прихвата посланички мандат и пише ’у духу данашњице’, иако га заокупљају мисли које овде наводим.”⁴⁰

Позиција Младена Лесковца призива сећање на редове једног писма Лукијана Мушицког (доноси га управо Лесковац у свом чувеном есеју). Реч је о одговору Вуку Караџићу који Мушицком пребацује „дволичење” у вези с новом српском ортографијом: „Јако вам пада у очи моје дволичење. – Дволичење јест, ал’ произилази из неопходимо нуждне политике и сбог мене и сбог ползе књижевне.”⁴¹ Стога, уверљиво звучи твр-

³⁹ Миливој Ненин, „Преписка Тодора Манојловића и Младена Лесковца”, *Случајна књија*, стр. 11.

⁴⁰ Александар Тишма, *Дневник 1942–2001*, Сремски Карловци – Нови Сад, 2001, стр. 209.

⁴¹ Младен Лесковац, „Вук и Мушицки”, *Из српске књижевности*, I, Нови Сад, 1968, стр. 169.

дња Миливоја Ненина, који о људском лику и књижевнокритичкој етици Младена Лесковца закључује: „Није само у питању брига о човеку (који му је пријатељ или познаник), у питању је одговорност пред историјом српске литературе. Поседовао је Младен Лесковац ту врсту одговорности.”⁴²

⁴² Миливој Ненин, „Преписка Тодора Манојловића и Младена Лесковца”, стр. 108.

МАГ И САЊАР

Милош Црњански

Иако тек два наслова¹ Младена Лесковца недвосмислено упућују на дело Милоша Црњанског, овај аутор чини се важним у контексту изучавања Лесковчевог научног и критичког опуса. Име Црњанског провлачи се кроз неколико Лесковчевих текстова – критика, новинских интервјуа и чланака, приватних писама. О њиховом односу казују и делови још увек, у целости, необјављене кореспонденције. Ти разбацани редови указују на то да је дело Милоша Црњанског (а како би и могло бити?) за Младена Лесковца представљало највећу вредност савремене српске књижевности.

С делом Црњанског Лесковац се сусрео као гимназист, почетком двадесетих година двадесетог века: „Из Новог Сада прешао сам у Сомбор, ту сам учио седми и осми разред гимназије. Ту сам открио *Дневник о Чарнојевићу*. Кажем свесно открио јер тада, у Сомбору, није било никога да ме упуте и каже било шта о Црњанском. Био је и он тада млад и непознат, тек је ступио

¹ „Југословенски писци на мађарском језику. (Miloš Crnjanski: *Őrökös vándorlás. Fordította Csuka Zoltan*).” *Српски књижевни гласник*, н. с., Београд, 1941, LXII, 7, стр. 549–554 и „Милош Црњански: *Књија о Немачкој*. Београд, изд. Геца Кон, 1931”, *Лейпцигс Матице српске*, Нови Сад, CV, књ. 327, 1/2, стр. 159–160.

на књижевну сцену; ипак, некада угледна сомборска књижара Миливоја Каракашевића добила је неколико примерака *Дневника*. И сада се сећам како сам читао ту књигу: нешто ми се отворило, као озарење, а пукло нешто пред очима и постало блиско као мало шта до-тад. Никада младић не може заборавити кад одједном схвати да се може писати и друкчије него што су писали Толстој и Достојевски, и да тако, ето, неко већ и пише, а о стварима које су биле јуче.”²

Деценијама касније, реконструишући своје чита-лачко стасавање, Лесковац сведочи: „Мој нараштај је био изузетно срећан: неколико сјајних писаца израсло је готово на наше очи – Андрић, Крлежа, Црњански”.³ Пред сам крај живота, с по неколико епитета окарак-терисаће велику тријаду југословенске књижевности: „Од наших писаца, ја мислим... па, да вам кажем да је Андрић највећи писац који се јавио од 1918. до данас, па то зна и мало дете! Ту је онда, одмах, и Црњански, ту је и Крлежа. То су три цина, је ли? Ако бих, од те тројице, направио неки редослед, онда бих рекао ова-ко: најдаровитији, то је сигурно, бар по мом мишљењу – Црњански, али је неуједначен, хаотичан, недоследан, и некако, да кажем – незавршен. Андрић је латински мудар, перфектан, прецизан, дубок, а Крлежа бучан и буран, плодан и занимљив.”⁴

Име Милоша Црњанског – односно његово умеће евокације амбијента завичајне, тек минуле прошлости

² Драгослав Адамовић, „Младен Лесковац (1904)”, *Разјово-ри са савременицима*, Београд, 1982, стр. 197.

³ *Истио*.

⁴ Јосип Бабел, „Последњи разговор са Младеном Лесков-цем. Песник у лику научника”, *НИН*, Београд, 15. фебруар 1991, бр. 2094, стр. 40–41.

– исписује први пут Младен Лесковац, 1923, у тексту којим, као критичар, ступа на јавну сцену. У приказу књиге приповедака Исидоре Секулић Лесковац, поред осталог, пише: „Збирка, видели смо, носи наслов *Из прошлости* који сам собом казује и интонацију целе књиге. Догађаји, са којима и о којима се ради, – сви су око четрнаесте; то је та прошлост. Сви ми њу знамо. Било из новина, било из причања, из романа – у колико они постоје. – Али се ту ограничило на неке људе, на извесне крајеве и догађаје. Даље, т.ј. дубље није се ишло. Нико није узео у обзир једну провинцију пуну жита и вина, пуну благе и широке песме; заборавило се (осим једног изузетка: М. Црњански) на нашу ’малу царевину’, како је зову наши сељаци; на беле шћућурене кућице и оронуте, старе куће новосадске; на ’Народни завет’ оних озбиљних, у бради брковима зараслих, очију новосадских матичара. А И. Секулић је изабрала баш ту, од јела и пића црвену и тешку Војводину, Нови Сад и аманет Матице новосадске”,⁵ запажа млади критичар под утиском нетом прочитаних страница *Дневника о Чарнојевићу*.

Крајем двадесетих година Лесковац Црњанског помиње у неколико приказа, афирмишући преводилачке напоре војвођанских Мађара (пре свих Корнела Сентелекија) у посредовању између дела српских (и југословенских) писаца и мађарских читалаца. Извештавајући 1927. да: „Бачмеђеи Напло, добро уређивани мађарски дневни лист који излази у Суботици, доноси у свом божјићном броју [...] и неколико превода из наше савремене лепе књижевности”,⁶ Лесковац, уз остале, наводи

⁵ Младен Лесковац, „Исидора Секулић: *Из прошлости*”, *Млада Југославија*, 1923/II, Загреб, бр. 6, 179–180.

⁶ Младен Лесковац, „Наши писци на мађарском”, *Лейпциг*

и Црњанског, који је представљен песмом „Замореној омладини” у преводу Јована Поповића. Следеће, 1928, два приказа (у *Лейхойису Майице српске* и *Српском књижевном гласнику*⁷) посвећује „антологији модерне српске лирике” *Vazsalikom* (*Босиљак*) у преводу Јожефа Дебреценија и Корнела Сентелекија који је и начинио избор. У истом броју *Гласника*, иза Лесковчевог текста о овој антологији, нашао се и текст Црњанског о истој књизи, тачније њеној критичкој рецепцији: „Мађари о антологији српских песника”. Осим уводних десетак редака, текст Црњанског своди се на преведени извод из приказа Карла Аслањија објављеног у „највиђенијем мађарском књижевном часопису”, *Нјуїаїу*.⁸

Нешто значајнији, у смислу тумачења дела Милоша Црњанског, јесте Лесковчев текст „Југословенски писци на мађарском” (1941),⁹ у којем се осврће на подухват Краљевске мађарске универзитетске штампарије, која је, у настојању да представи савремену југословенску књижевност, као прве три од замишљених десет свезака, штампала *Сеобе* Милоша Црњанског, приповетке Славка Колара и роман *На кланцу* Ивана Цанкара. Лесковчев приказ односи се на превод „из српске књижевности” Золтана Чуке. У односу на преводиоце дела с хрватског и словеначког језика (Ласла Хадровича и Агоштона Павела) пред Чуком је стајао и најкомплекснији

Майице српске, год. СІ, св. 1–2, 1927, стр. 243.

⁷ Књигу, објављену у издању суботичке Минерве, представило је у *Лейхойису Майице српске* (СІ, књ. 315, св. 2 (фебруар) стр. 314–317) под насловом „Српска лирика на мађарском”, а у *Српском књижевном гласнику* (н. с. XXXIII, бр. 3, 237–239) под насловом „Мађарска антологија модерне српске лирике”.

⁸ *Српски књижевни гласник*, н. с., стр. 239–240.

⁹ *Српски књижевни гласник*, н. с., књ. XII, бр. 7, 549–553.

подухват. Преводац ће зналачки одабрати репрезентативну *врло добру и јаку, сочну књију*. Међутим, иако га Лесковац оцењује као „добар, врло добар” превод, Чука каткад није умео да се носи с језичко-стилским особеностима романа Црњанског: „Јер ако језик г. Црњанског и није нимало идиом и наречје, онако како је то у Његоша или Љубише, ако и није онолико пркосно издвојен и ћудљив као у Лазе Костића, ипак је у њему нешто особено и нарочито, што је можда више рафинерија но дубина, више мирис и слутња него друкше одредљиво. Што се пак стила Г. Црњанског тиче, све нам се чини да се Г. Чука помало устручавао да га својој публици преда онаквог какав он доиста јесте у оригиналу.” Очигледно ванредан зналац језика, не само матерњег већ и мађарског, замера Лесковац Чуки што: „...мало-мало, па тек сиђе и склизне са стила г. Црњанскога у слог који није изникао из ’Сеобе’, он је с времена на време стил Г. Црњанског упрошћавао, рашчешљавао, његову барокну бизарност ублажавао, некако рационализовао...”¹⁰

Једини текст Младена Лесковца у потпуности посвећен списатељском умећу Милоша Црњанског јесте критика *Књије о Немачкој*. Књига је изашла код Геце Кона 1931, а већ у јануарско-фебруарском двоброју *Лейхойиса Майице српске*, исте године, штампана је Лесковчева критика.¹¹ Чињеница да су текстови Црњанског публиковани у овој књизи („Тајна Албрехта Дирера”, „Ирис Берлина”, „Осмех синагоге хришћан-

¹⁰ *Истио*, стр. 550–551

¹¹ „Милош Црњански – *Књија о Немачкој*”, *Лейхойис Майице српске*, CV, књ. 327, св. 1–2, 159–160. Исте, 1931. године, име Милоша Црњанског наводи Лесковац и у приказу књиге Бранимира Ћосића *Десет њисаца – десет разговора*, не изричући никакве оцене о Ћосићевом интервјуу с њим. (Видети: *Лейхойис Майице српске*, књ. CV, 328, св. 1–2 (април–мај) 1931, 145–146.)

ској цркви”, „Вицбург”) претходних година (1928–1930) били објављивани у часописима и листовима (*Српском књижевном гласнику*, *Времену*, *Полицици*), објашњава Лесковчеву критичарску ажурност.¹² Будући да је то један од првих приказа ове књиге Црњанског, Лесковац се у њему уздаје искључиво у своје импресије о њој. Јасно је да је до тада будно пратио дело овог писца, али и критичку рецепцију о њему. То открива, између осталог, и навођењем квалификације коју о стиховима Црњанског изриче, тих година, један од његових тумача – Марко Ристић. Лесковчева афирмација *Књије о Немачкој* представља супротност често негативним критичким судовима изреченим на рачун носећих текстова у њој.

Шест фрагмената чине сведену Лесковчеву критику. Све самим суперлативима означава Лесковац Црњанског. „Дочаравалац, маг и сањар, г. Црњански путује са срцем на длану; цела његова књига – и поезија – је пенушава, екстатична. Најнеукротљивија коју смо можда икада имали”, поетски надахнуто пише Лесковац. И квалитети *Књије о Немачкој*, запажа Лесковац, произилазе из већ препознатљивих поетичких одлика Црњанског. Подвлачи једну од основних стилских карактеристика (и) његове путописне прозе: жанровску хибридноћу текстова који су истовремено „и путопис, и есеј, и поезија, и ’литерарна репортажа’ [...] али поезија највише и најбитније, као све што г. Црњански пише.”¹³

¹² Осим наведених наслова *Књија о Немачкој* садржи још шест текстова.

¹³ Младен Лесковац, „Милош Црњански – *Књија о Немачкој*”, стр. 159. Каснија истраживања само потврђују Лесковчево запажање. Марко Недић, у студији „Путописна проза Милоша Црњанског”, закључује: „Теорија суматраизма није, дакле, представљала само рану и тренутну песничку тему и егзалтацију Милоша Црњанског, већ је, после првобитног, искључиво лирско-медитати-

Говорећи о „Ирису Берлина”, у којем „је дао ванредно сведочанство о модерној Немачкој” какво до тада нисмо имали, осим изузетно код Винавера, запажа критичар и суматраистичку црту ових путописно-есејистичких текстова: свеопшту повезаност, невидљиву испреплетаност ствари и појава: „Г. Црњанскова књига [...] не значи само да је после рата, у економском и идејном смислу, све ужасно измењено и испретурано, него и то да је свугде све одувек грозно испреплетано, час изненада повезано, час неочекивано раздвојено. *Да је живој ишакав*. Као када се, одједном, и без претходних обавештења, груне у какав Шекспиров трећи чин.”¹⁴ Открива Лесковац у овој књизи, која „многим својим особинама јасније обележава Г. Црњанског и тумачи га”, и један од заједничких именитеља авангардних „-изама”, визионарски занос и фасцинацију техничким дометима цивилизације: „љубав за данашњицу, ову најмодернију и будућу, љубав која је обележје многих данашњих европских и америчких писаца”.¹⁵

Издваја критичар текст „Тајна Албрехта Дирера”, који је, истовремено, уверен је: „...једна од најбољих ствари које је г. Црњански написао”. На крају, Лесковац нотира снажну читалачку импресију и катарзично његово дејство: „На страну теза овог есеја – нађена, уосталом, врло фино –, остаје нераздвојиво везан с њом

вног, значења, доцније све више добијала значење једног стваралачког става и једне сталне, скоро опсесивне мисли о животу, да би у извесним случајевима постала један од основних садржајних и тематских елемената у његовој путописној прози.” (*Књижевно дело Милоша Црњанског*, зборник радова, Институт за књижевност и уметност, БИГЗ, 1972, стр. 287.)

¹⁴ Младен Лесковац, „Милош Црњански – *Књига о Немачкој*”, стр. 159–160.

¹⁵ *Истио*, 160.

ванредно тумачени начин прилажења песникова сликару, давање тога односа, у коме је нешто силно, неизбрисиво у сећању. После њега човеку је лакше, горче и мирније на души.”¹⁶

Лесковац не именује оно што назива *шезом*, као што не аргументује уверење о изузетности овог текста. Шта би се, дакле, Лесковцу могло свидети, шта би одговарало његовом сензибилитету? То је свакако биографизам текста Црњанског заснованог, добрим делом, на документу – породичној хроници исписаној руком великог сликара, његовим писмима и „дневнику путовања по Нидерландији”. Морао је Лесковац уживати у страницама на којима Милош Црњански пише о сликаревим прецима и пореклу: „По мајци, дакле, текла је у Албрехту Диреру густа франачка крв. Моћ почетка, зрна материног, проклијала је у свему његовом бићу, невидљивом снагом, у коју највише верујемо. Имао је у себи и дубок осећај везе са бившим животом својих родитеља, сажаљења због пролазности и сазнања непрекидне смене и наставка живота.”¹⁷ (Последњи редови као да се тичу и Лесковчевог односа према роду и коренима.)

Међутим, инсистирајући у почетку на чињеницама, писаним траговима, Црњански доцније изневерава очекивања. Поменута *шеза* изведена је управо на експресионистичком одрицању моћи логичко-каузалне аргументације, позитивизма и историзма. Лесковац, присталица методологије историјске критике, *шезу* прећуткује, не коментарише је јер, верујемо, не прихвата тврдњу Црњанског да: „...његову [Дирерову] тајну

¹⁶ *Исцо*.

¹⁷ Милош Црњански, „Тајна Албрехта Дирера”, *Есеји, Избрана дела*, Београд, 1983, стр. 345.

скрива, а не открива његов живот¹⁸.¹⁸ Па ни сва есеји-зирања и студије, у одгонетању материјалног, конкретног, знаног, не откривају *шајну* уметника, који је: „... створио дела којима разлог није поруцбина, већ неки тамни нагон стварања да би се, потмулим ужасом, одржала двострукост видљивог и невидљивог¹⁹.¹⁹ Уводећи и у есеј о Албрехту Диреру, у тај *лични приказ, њан самозбој резултата менјалних и скоро сиријистичких*,²⁰ тезу о меланхолији уметника („да ли је то била меланхолија, или презирање живота и околине, не знамо²¹“), као претпоставци стваралачке генијалности, Црњански не може бити близак Лесковчевим ставовима о нужности виталистичких начела у уметности, њеном бодрилачком, „здравом“ карактеру. Дирер каквим га види Црњански постаје парадигма оне стражиловске двострукости, којом су преплетени живот и смрт, светлост и тама, Ерос и Танатос, човек и његова сенка: „Пример, просто, за двострукост живота знаног и незнаног, за жар бића видљивог и притајеног. Суморно нешто што гуши смех, једнако иде за Дирером, тако да он брзо оставља радост, приватну и уметничку као што је брзо оставио школу играња у Млецима.“²² Дирер, а касније доминантно Микеланђело, својеврсни су алтер его, нашег писца, Црњанског.

Младену Лесковцу, у то време, далека је теза о *шајни*, неухватљивости и недокучивости, судбинској предодређености, *случају*. Спекулативне категорије, иманентне уметности, далеко су од логичких постулата,

¹⁸ *Исџо*, стр. 351.

¹⁹ *Исџо*, стр. 354.

²⁰ *Исџо*, стр. 364.

²¹ *Исџо*, стр. 385.

²² *Исџо*, стр. 378.

науке (па и историје књижевности), у уверењу да је све могуће довести у узрочно-последичну везу, емпиријски утемељити, спознати. За разлику од тада младог критичара са све израженијим аспирацијама према књижевној историји, „...Црњански је схватио да човек тражи неке друге путеве достизања до истине [...] Есејистички и поетски вид сазнања имају, према овом аутору, од самог почетка примат и предност над научним, каузалистичким тумачењем света.”²³

Вођени сваки својим позвањем, Лесковац дискурзиван, али с латентним поетским сензибилитетом, Црњански „...човек осећања, наслућивања, евокација и инвокација...”²⁴ сачуваће заједничке црте – усмереност на завичајни простор, Војводину;²⁵ окренутост баштини српског народа и тражење инспирације у његовој историји; коначно, љубав према свом народу, детерминисану, у обојице, чињеницом да су рођени „на северној граници” у време када је она још увек означавала руб једне туђе земље, Аустроугарске. О томе шта је битна карактеристика његовог стваралаштва у младости, али и том свом усуду, Црњански се у лето 1964. исповеда: „Национални осећај пре свега, као и код целе моје генерације. Љубав према свом, не баш сретном народу. Љу-

²³ Горана Раичевић, *Есеји Милоша Црњанског*, Сремски Карловци – Нови Сад, 2005, стр. 383, 389.

²⁴ У томе је Марко Ристић, на страницама *Енциклопедије Југославије*, са пуно кривих, неправедно изречених судова о овом писцу, у праву.

²⁵ Можда на овом месту треба указати на још једно Лесковчево запажање, али и вредносни суд – тиче се и Црњанског: „Сви знамо: наш роман, и баш када је најбољи (Матавуљ, Станковић, Андрић, Црњански), изразито је регионалан: историја га је осудила да такав буде”. (Видети: „’Певач’ Бошка Петровића”, *Српске књижевне шеме*, Нови Сад, 1988, стр. 391.)

бав према нашој заосталој књижевности. Та љубав није никаква заслуга. Она је просто последица мог рођења на северној граници нашег народа. То је имало за последицу претерани осећај национализма. Ја тиме тумачим пред самим собом скоро све што сам радио, писао, претрпео, до завршетка године 1934..."²⁶

Та патриотска настројеност рефлектоваће се на неједнак однос и Црњанског и Лесковца према домаћој (српској) и страним књижевностима. Тако се 1933, иако својим интелектуалним профилем далеко од природе полемичара, чланком „Како ћемо да подижемо своју књижевност” Лесковац декларише као истомишљеник Црњанског у полемици зачетој текстом „Ми постајемо колонија стране књиге” (1932),²⁷ својеврсним наставком хајке отпочете 1929/30. дискредитујућим критикама о *Љубави у Тоскани* и „Ирису Берлина”. У наведеном чланку Лесковац пише: „Наша књижевност, да овде говоримо само о њој, има једно велико васпитно преимућство над страном, кад је блиска нашем животу. Зато јаче дејство има књижевност садашња него она из прошлости, национална књижевност јаче ће побудити људе него страна [...] Зато јој морамо обезбедити услове за развиће. Између осталог она има као такмаце и те стране књижевности, на којима се учи. А слаб је то ученик који целог века остаје ученик [...] Ми морамо да се бранимо од утицаја истих тих који нам дају пример развитка. Сувише копирања је опасност за нашу културну индивидуалност [...] А није готово никаква тешкоћа у томе како ћемо доћи до добрих страних дела, него како

²⁶ Анђелко Вулетић, „У Лондону, са Милошем Црњанским”. (Милош Црњански, *Исиунио сам своју судбину*, Београд, 1992, стр. 75.)

²⁷ *Време*, 9. и 12. март 1932.

да помажемо стварање наших. Ми имамо писаца који могу да стану у ред с најбољим страним. Зато је неразумљиво зашто су се толики људи подигли у одбрану стране књиге, кад би пре било места одбранити домаће књиге...”²⁸

И то је безмало све што је Младен Лесковац јавно изрекао о Милошу Црњанском у деценијама између два светска рата. Безмало, јер пишући 1939. „О Душану Васиљеву поводом петнаестогодишњице смрти”, Лесковац помиње и Црњанског. Стављајући Васиљева у сам врх међу писце који тематизују ратну и поратну стварност, наводећи специфичности свакога од њих понаособ (Мирослава Крлеже, Драгише Васића, Вељка Петровића), за Милоша Црњанског ће устврдити: „...нико у ратна причања није унео толико месечарске, nihilистичке бољивости колико Милош Црњански”.²⁹

Каогод што Лесковац прати рад Црњанског, критичко перо Црњанског, тридесетих година, усмерено је и на Лесковчева прегнућа. О томе казује његов приказ „Ново издање Мажуранићевог епа ’Смрт Смаил-аге Ченгића’” који је приредио Младен Лесковац, штампан 9. марта 1935. у часопису *Идеје*.³⁰ У том тексту, уз

²⁸ *Правда*, Београд, 11. III 1933, XXIX, бр. 10179, стр. 9.

²⁹ *Из српске књижевности*, II, Нови Сад, 1968, стр. 276. Коначно, нотира Лесковац име Црњанског у Напоменама уз *Антологију стварје српске поезије* у вези с песмом Милована Видаковића „Надгробни стихови”, како је насловљава Црњански преузимајући је из романа *Усамљени јуноша* и штампајући у часопису *Мисао* (Београд, 1923. XI, 1, стр. 23–24). „Из књиге Милована Видаковића, печатане 1810. год. преписао радосно год. 22. М. Цр.” (Видети наведену *Антологију*, стр. 332.)

³⁰ Текст је изашао 9. марта 1935. у часопису *Идеје*, а прештампан у књизи *Есеји, Сабрана дела Милоша Црњанског*, књ. 10, Београд, 2008, 457–459.

примедбе које се односе на, по уверењу Црњанског, непотребна тумачења лексике, изречена је похвала Лесковчевом литерарном нерву и књижевноисторичарској спреми.

У идеолошком смислу двојица писаца су се тридесетих година морали разилазити: Лесковац је наклоњен грађанској левици, Црњански десничар. Дуго након Другог светског рата о Црњанском у комунистичкој Југославији не пише нико, па ни Младен Лесковац. Ипак, у његовој есејистици каткад се провуче име Црњанског. Његова лирика је – и по Лесковчевом уверењу – еталон, а он сам кључна појава послератног модернизма. Тако, есејизирајући о поезији Жарка Васиљевића 1949. године, Лесковац ће у раним стиховима овог песника приметити: „Има ту нешто и од Црњанског”.³¹ Опет, године 1952. у тексту „Живан Милисавац о Душану Васиљевићу” поводом Милисавчеве студије *Песник ѿораза*, коментаришући ауторове налазе, Лесковац казује и о сопственој неуверености у утицај Ендреа Адија на југословенске песнике после Првог светског рата: „Остављам по страни веома спорно питање Адијева утицаја на Крлежу и Манојловића; чак ни код Црњанског мислим да не може бити говора о неком одређеном и одсудном ’утицају’”.³²

Да ли је и шта је Лесковац, као једна од кључних личности у Матици српској, могао учинити да дело Милоша Црњанског, за његове емиграције у Лондону, не буде заборављено? У Матичином *Лешојису*, док се на његовом челу налазио Марко Малетин, Црњански је 1927. штампао есеје „Песме старог Јапана”, „Хаикаи”, а 1929, за уредничког мандата свог пријатеља, Милана

³¹ „Жарко Васиљевић”, *Из српске књижевности*, II, стр. 307.

³² *Из српске књижевности*, II, стр. 282.

Кашанина, сећања о књижевности у годинама 1919/20. „Послератна књижевност”. Васа Стајић је 1935/36, у време свог секретарства и редакције *Лейхойиса* (када му је десна рука млади Лесковац), покушао да га ангажује али је одустао, по свој прилици, због притисака осталих сарадника.³³ Доцније, после рата, све до 1967/68. године, прилога Црњанског у *Лейхойису* нема. Црњански, додуше, нуди прилог: Живан Милисавац у писму Црњанском од 3. новембра 1956. захваљује писцу на писму и прилозима (Стајићево писмо и тестамент Исака Исаковича). Вели да су занимљиви, али их неће објавити у *Лейхойису*, изговарајући се тиме да штампарија не располаже другим словима сем савремених ћириличних. „Стога сам те хартије предао Младену Лесковцу, кога Ви вероватно познајете, да их објави у Зборнику Матице српске за књижевност и језик. Он Вас је о пријему вероватно већ известио. Иначе, разуме се, биће сачуване у архиви Матице српске.”³⁴

Ипак, Лесковац не заборавља Црњанског, као што не заборавља ни неколицину других проскрибованих књижевника и научника. Тако ће помоћи да се дела писца попут Момчила Настасијевића, Веселина Чајкановића, Владимира Ћоровића, Слободана Јовановића, па и сами писци (Тодор Манојловић, на пример), врате у јавни простор. Када 1959. за загребачки Југотон, заједно с Ивом Франгешом, Маријаном Матковићем, Франом Петреом и Драгутином Тадијановићем, начини *Анџолоџију југословенске лиџераџуре*, међу деветнаест аутора нашао се и Црњански. Приређујући зборник *Лаза*

³³ „Писма Васе Богданова Васи Стајићу”, *О Црњанском. Архивалије*, приредили Стојан Трећеков, Владимир Шовљански, Нови Сад, 1993, стр. 101–106.

³⁴ *О Црњанском. Архивалије*, стр. 23.

Костић (1960), Лесковац је штампао и текст „Лаза Костић” потписан именом Милоша Црњанског, начињен од фрагмената из предговора избора Црњанског за *Песме и мисли о поезији* Лазе Костића (Београд, 1935) и *Ишаке и коменџара* (Просвета, Београд, 1959).³⁵

А када деценију раније, почетком педесетих, од Милана Токина добија вест о могућем повратку Црњанског, Лесковац, не знајући ништа о томе, не скрива узбуђење: „...једва чекам да нешто сигурније о томе сазнам. Уколико Ви будете чули и начули ишта, јавите ми одмах. Мене то силно интересује. Не треба се заваравати: После Ђуре Јакшића и Лазе Костића, Црњански је најпоетскији и најаутентичнији лиричар српски. Безмерно бих се радовао да дође кући, да поново почне писати. Не *Игеје*, него песме, узлетања и вазнесења, на небеса и у подземља, српска и несрпска, – била би то свечаност наше књиге. Не знам шта да Вам кажем: Са каквим осећањима ће се вратити, ако се врати? Са каквим намерама, којим тоном, каквим срцем и умором, и раздраганошћу, и бригом? Знам да је имао тежак живот

³⁵ У извесном смислу Милош Црњански могао је подстаћи Лесковчев рад на Костићевом делу. Наиме, Црњански, још 1935. године, читамо то у овом тексту у *Зборнику*, пише да жали што нису сакупљени Костићеве аутобиографски одломци, позоришне критике и његови есеји за које мисли да су извршни. Тако за библиотеку „Српска књижевност у сто књига”, приређујући двотомни избор из опуса Лазе Костића, Лесковац, 1962. године, поред песама и трагедија, чини избор и из прозног опуса и есејистике о позоришту овог писца. Испод Лесковчеве приређивачке руке, под насловом *Из моја живојћа*, године 1988, штампани су мемоарски одломци Лазе Костића. А као редактор Костићевих *Сабраних дела* у издању Матице српске, Лесковац се побринуо и за четири књиге овог аутора у којима су, осим приповедака, 1990. године публиковани и пишчеви текстови о позоришту, уметности, политици, као и новински чланци.

напољу, – како га је поднео, са скрушеношћу или са горчином? са тугом или са жаоком? – Све је то, Токин, важно, – скоро бих рекао судбоносно, по њега, по нас, по будућност. Волео бих да се врати са много воље за рад, са спремношћу да се и свађа (без тога и не иде!)... ако је Црњански још момак – може бити од огромног значаја за нашу књижевност. Све то мене много узнемирава, и верујте нема речи која ме је за последњих пет година толико узбудила колико Ваша вест о могућности његовог повратка. Осећам: то може бити огромна ствар. Не знам да ли ће бити. То зависи од много и много ствари, и у нама, али још далеко више од оних око нас”, пише Лесковац Токину из Новог Сада 10. августа 1951.³⁶ А годину дана раније, истом адресанту, поверава и следеће: „Случај М. Црњанског све ми је страшнији и трагичнији” и наставља да коментарише примање вести о повратку Црњанског у београдским књижевним круговима: „...нико, сем И. Секулић, у Београду се због тога није узбудио: нико не разуме, не воли, не схвата шта М. Ц. значи, шта мора значити, шта ће још имати да значи за нашу поезију”. И од писаца сазнаје за (све) присутност Црњанског: Ерих Кош наизуст казивао му је песму „Гардиста и три питања”, Душан Матић случајни је сведок разговора двојице младића, који се слажу у томе да је Црњански наш највећи песник и казују стихове „Србије”. Интересује се Лесковац и где је изашао други део „Стражилова”: „(Први је у СКГ.) Ја сам све то имао преписано, па ми је узео Жарко Васиљевић; када је умро, нисам то нашао међу његовим хартијама. Данас имам у препису следеће: 1) Стражилово, 2) Србија, 3) Ово лето, 4) Суматра, 5) Стење, 6) Посланица из Париза. Колико се сећам, онде у рукопису који сам

³⁶ *О Црњанском. Архивалије*, стр. 121.

дао Жарку било је више. Шта Ви још имате? Јавите, и реците где то могу наћи”, пише Лесковац 4. маја 1950. Милану Токину, додајући у постскриптуму: „Видите ли Ви да ми сви преписујемо стихове М. Ц?! Ко то може збрисати! Црњански се можда неће вратити, али, ево, он је међу нама, без икаквих претеривања.”³⁷ Радоваће се Лесковац када открије тих година раритетна издања Црњанског: „Сада, у Београду, у антикварници, нашао сам нов-новцаг, неисечен примерак Дневника о Чарнојевићу. Узео сам га сместа, – не дам да се онде каља. Ако негде нађете чист, читав примерак Лирике Итаке, за мене, узмите ми га: мој је сав раскупусан, додуше, са посветом аутора”, моли Токина.³⁸ На полицама личне Лесковчеве библиотеке Црњански, очевидно, заузима посебно место. Лесковац ће бити и један од првих привилегованих читалаца поеме *Ламенїи над Беоїрагом*. Наиме, када је поема штампана у Јоханесбургу 1962, издавач ће, по пишчевом налогу, један од малобројних почасних примерака упутити Лесковцу.³⁹ До Црњанског,

³⁷ *Истио*, стр. 115–116.

³⁸ *Истио*, стр. 124–125. Писмо датирано 15. новембра 1951.

³⁹ У писму Драшку Ређењу од 28. 8. 62. Црњански пише: „Господин Лесковац ми јавља да је Ламент од издавача добио. Ви нисте на издавачевом списку. Издање је врло скупо, па је издавач почасне примерке послао само на четири адресе...” (Драшко Ређењ, *Онај друїи Бранко: разїовори, тїсма, оїледи*, Нови Сад, 1985, стр. 51.) Из преписке Црњанског с издавачем Драганом Аћимовићем, чији је кућа „Гарамонд” објавила *Ламенїи*, видимо да је издање разаслато не на четири, већ пет адреса; поименце на Криту Ђорђевић, Танасија Младеновића, Младена Лесковца, те на редакцијске адресе *Полиїиике* и *Борбе*. (Радован Поповић, *Бескрајни їлави круї*, Београд, 2009, стр. 281.)

у Лондон, стижу вести из отаџбине; уз остало и глас да: „Лесковац говори о књизи у суперлативу”.⁴⁰

Јасно, Лесковац је Црњанског познавао. Могао га је виђати за својих студентских дана у Београду, од 1923. године. Могли су се, генерацијски релативно блиски, сусретати, у литерарним круговима и дебатама вођеним у кафани Хотела „Москва” и другде; или је Лесковац, у редакцији листа *Време*, где ради хонорарно као коректор током 1926. и 1927. године, могао упознати Црњанског?

С великим писцем Младен Лесковац је изнова ступио у контакт пре но што се овај вратио у земљу 1965. године. Двадесет једно писмо размењено је између њих на релацији Лондон – Нови Сад, углавном током 1962/63. године.⁴¹ Публиковани део те кореспонденције, писма Црњанског Лесковцу,⁴² казује о планираном објављивању пишчевих сабраних дела у Матици српској. Све се изјаловило будући да 1963. Црњански прекида све контакте с издавачима у Југославији због немогућности да му се исплате хонорари.

Зна се и за њихов сусрет након пишчевог повратка у земљу. О тој посети Новом Саду (да ли и Матици српској?) биограф Милоша Црњанског бележи: „По-

⁴⁰ Радован Поповић, *Наведено дело*, стр. 290.

⁴¹ Шест писама упућено је из Лондона на адресу Младена Лесковца, а петнаест писама упућено је из Новог Сада на адресу Милоша Црњанског. Кореспонденција је вођена мање-више, континуирано, интензивно током 1962. (17 писама) и следеће 1963. (3 писма). Једно Лесковчево писмо (потписује заједно с Бошком Петровићем) датирано је 5. 5. 1977. године. Прво датирано писмо потписује Младен Лесковац 26. 2. 1962, последње (не рачунајући оно из 1977), од 9. 4. 1963, потписује Милош Црњански.

⁴² Нада Мирков, „Из преписке Милоша Црњанског са Младеном Лесковцем”, *Наше стварање*, 1–4, Лесковац, 2002, стр. 12–20.

четком октобра 1965. одлази у Нови Сад. Дошао је на обданицу, а дочекали су га Младен Лесковац и Бошко Петровић. Ручали су на ‘Тврђави’ – дан је био леп и сунчан. Црњански је био у свом изношеном лондонском оделу, али га је ’носио господственом једноставношћу и лежерношћу.’⁴³ У Лесковцу је Црњански могао имати саговорника, на шта наводи пишчево вајкање, у писму Бошку Петровићу, датираном 2. јуна 1967: „Лесковац ми се никад није јавио у Београду. Где је?”⁴⁴

Све чињенице, сви писани трагови, видимо, не дају дефинитивне одговоре. Зашто, на пример, Лесковац, иако песника Милоша Црњанског означава суперлативима (*најдгаровијији*, *најјоејскији*, *најауџенијичнији*), ниједан свој текст не посвећује његовој лирици? Макар евокативно, с обзиром на то да није био критичар који се радо упушта у анализе. Док је Лесковац уредник *Летописа Матице српске* (од 1958. до 1964) текстови Црњанског нису штампани. Ипак, о његовим књигама за часопис пишу Драшко Ређеп (о *Конаку* 1959. и *Ламенту над Београдом* 1962) и Бошко Новаковић (о *Друјој књизи Сеоба* 1963).⁴⁵ Опет, зашто Лесковац не штампала документе које Црњански шаље из Лондона 1956. године? Знамо за његов респект према делу и личности Васе Стајића. Исаковичев тестамент је управо документ каквим су крцате странице Лесковчевог *Зборника*. Дали му уопште Милисавац уручује те хартије, или их без

⁴³ Радован Поповић, *Живот Милоша Црњанског*, Београд, 1980, стр. 233.

⁴⁴ *О Црњанском. Архивалије*, стр. 140.

⁴⁵ „То, да пре, нисам сарађивао на ЛЕТОПИСУ, само је случајност, а не неки став”, пише Црњански Бошку Петровићу 1967. *Исто*, стр. 139.

речи похрањује у Матичин архив?⁴⁶ Обојица више него сложене личности (Црњански – човек парадокса, Лесковац – дивергентан: историк песничког сензибилитета, усмерен на послове од јавног значаја али истрајан и у, како ће рећи, *себичним задовољствима...*⁴⁷), непрестано измичу могућности рационалне спознаје. Обојица су предодређени, дакако, личним капацитетима, па и каприцима, али и оковани временом и околностима у којима су се затекли. Лесковац, и сам, деценијама после првог сусрета с „Тајном Албрехта Дирера” увиђа: „Човек је већа тајна но његово дело”.⁴⁸

Остају питања шта је за себе, у својим дневничким белешкама, својим ситним рукописом, забележио Лесковац о Црњанском? Драгоцено би било завирити у те странице – под условом да смо уверени у могућност разоткривања *шајне*.

⁴⁶ „Шта би с тестаментом Исаковича који сам давно послао?”, пита се Црњански у писму Лесковцу од 6. 6. 1962.

⁴⁷ Младен Лесковац, „Српска писма”, *Из српске књижевности*, I, Нови Сад, 1968, стр. 352.

⁴⁸ „Новинар Лаза Костић”, *Лаза Костић*, Нови Сад, 1991, стр. 316.

САДРЖАЈ

ПОСРЕДАН ГОВОР О СЕБИ	5
УЧИТЕЉ И УЗОР – Васа Стајић.....	10
НЕОПРЕДЉИВА – Исидора Секулић.....	27
МЕРА ВРЕДНОСТИ – Вељко Петровић.....	41
ТИХИ ПЕСНИК – Милета Јакшић.....	57
ПЕСНИК НОВОГ САДА И ВОЈВОДИНЕ – Жарко Васиљевић.....	69
ЛИРИК РАТНОГ НАРАШТАЈА И ПОМЕТЕНОГ ДОБА – Душан Васиљев	80
ИНТЕЛЕКТУАЛНИ САГОВОРНИК – Бошко Петровић	86
СТАРА, НЕПРОМЕЊЕНА СИМПАТИЈА – Тодор Манојловић.....	101
МАГ И САЊАР – Милош Црњански	118